

The Role and Performance of Khwāja Nizām al-Mulk in Financial Funding of the Nizāmiyya Schools

Javad Kia^{*}, Seyed Hassan Shojaei Divkalei^{**}
Emamali Shabani^{***}, Reza Shajari Ghasem Kheili^{****}

Abstract

While the establishment of the Nizāmiyya schools, with all their components, required substantial financial resources, the economic aspects of these schools, including the securing of financial resources and the factors influencing this process, particularly the role and performance of Khwāja Nizām al-Mulk in achieving this goal, have received limited attention from researchers. Accordingly, the aim of this study is to examine the role and performance of Khwāja Nizām al-Mulk in the financial funding of the Nizāmiyya schools. To achieve this, the research seeks to address the question: What was Khwāja Nizām al-Mulk's role in securing the financial resources for the Nizāmiyya schools, and which sources did he utilize to fulfill this goal?

The findings of the research indicate that Khwāja Nizām al-Mulk directly contributed to securing financial resources for the Nizāmiyya schools through actions such as purchasing land, constructing school buildings, paying salaries, and providing stipends for the teachers and students of the schools. Additionally, he

* MA, History, Faculty of Human and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, javadamol1356@gmail.com

** Assistant Professor, Department of History, Faculty of Human and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author), h.shojaee@umz.ac.ir

*** Associate Professor, Department of History, Faculty of Human and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, e.shabani@umz.ac.ir

**** Assistant Professor, Department of History, Faculty of Human and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, r.shajarie@umz.ac.ir

Date received: 17/09/2024, Date of acceptance: 12/01/2025

endowed properties such as baths and markets to generate income for the benefit of the Nizāmiyya institutions. Indirectly, he encouraged bureaucratic officials, military commanders, influential families, and the wealthy to provide financial and non-financial donations to the schools. He also persuaded Alp Arslan to allocate a special royal tithe to the Nizāmiyya schools to further support their financial needs.

Keywords: Khwāja Nizām al-Mulk, Nizāmiyya Schools, expenses, financial resources.

Introduction

The Nizāmiyya schools, with their numerous branches spread across the vast geographical expanse of the Seljuk Empire, represent the first government educational institutions in Iran after the advent of Islam. The educational, cultural-social, and even political roles of these schools in the history of Iran during this period are undeniable. Despite the significance and prominence of these schools, and the valuable research conducted on various scientific and educational aspects of the Nizāmiyya schools, the economic dimensions, including costs, revenue sources, and the role of various individuals and figures, such as Khwāja Nizām al-Mulk, in securing their financial resources, have received less attention from scholars of Seljuk history and the field of education.

Among the various economic issues of the Nizāmiyya schools, securing financial resources for their expenses was one of the most important concerns. Throughout their period of operation, the Nizāmiyya schools incurred numerous and significant costs. This issue made it imperative to secure sustainable and, at the same time, diverse financial resources to ensure the continued existence of these institutions. In addition to their regular operating costs, the Nizāmiyya schools also had other expenses. Therefore, it was essential to secure funds from various sources, and Khwāja Nizām al-Mulk, as the founder of these schools, was compelled to play his part in ensuring the necessary financial resources for their operation.

Materials and Methods

To achieve the main objective of the research, which is to examine the role and performance of Khwāja Nizām al-Mulk in securing financial resources for the Nizāmiyya schools, this study seeks to address and answer the question through the application of historical research methods, relying on primary historical sources:

What was Khwāja Nizām al-Mulk's role in securing financial resources for the Nizāmiyya schools, and which sources did he utilize to fulfill this goal?

Historical research methodology is a method used to understand a specific event that occurred in the past. In this approach, the researcher endeavors to present past facts systematically by gathering information, evaluating its accuracy, and, most importantly, synthesizing well-supported evidence and analyzing it.

Discussion and Results

To understand Khwāja Nizām al-Mulk's role and performance in securing financial resources for the Nizāmiyya schools, it is essential to first focus on the high costs involved in their establishment. One of the primary expenses of the Nizāmiyya schools was the creation and construction of these institutions. The costs associated with establishing the Nizāmiyya schools were numerous. These included the purchase of land, the construction of school buildings, and the development of essential facilities and annexes such as libraries, mosques, fuel and lighting storage, baths, caravanserais, housing for jurists, teachers, muezzins, and students, small markets, income-generating shops, and schools for children's Quranic education, among other expenses.

In addition to the costs of establishing the schools, the Nizāmiyya institutions also incurred expenses related to human resources. One of these human resource costs was the payment of salaries and provision of stipends for the jurists, teachers, and students. Beyond the living expenses of the scholars, teachers, and students, the living expenses of other staff members at the Nizāmiyya schools also contributed to the overall increase in costs. Among these human resources were the preachers of the Nizāmiyya schools. Additionally, the presence of slaves in the Nizāmiyya institutions was another significant cost in the human resource section.

Therefore, it can be concluded that the Nizāmiyya schools and their activities, at all levels—from securing land for the construction of schools to the facilities and annexes, as well as providing sustenance and accommodation for the staff of the Nizāmiyya institutions, including jurists, teachers, students, preachers, slaves, and others—incurred numerous and increasing costs. The responsibility for securing these financial resources primarily fell to Khwāja Nizām al-Mulk, as the founder of these schools.

Conclusion

To secure the financial resources for the Nizāmiyya schools, Khwāja was compelled to take direct action in many cases. His direct involvement in securing financial resources for the schools was made possible by his power and financial means, which stemmed from his personal income sources. These personal income sources primarily came from two areas: his service in the bureaucracy and government, and the gifts he received.

However, in addition to his direct role in securing financial resources for the Nizāmiyya schools, Khwāja Nizām al-Mulk also played an indirect role in achieving this goal. This indirect involvement was influenced by his position within the political and bureaucratic structure of the Seljuk government, on the one hand, and his personal abilities in establishing relationships with political figures, military commanders, influential families, and economic elites, on the other hand. Persuading Alp Arslan to allocate the special royal tithe for the construction and administration of the schools, as well as the transfer of an entire market in Saveh by 'Abd Allah b. Hasanwayh al-Sawaji, a friend of Khwāja Nizām al-Mulk, for the use of its income to support the scholars, were among Khwāja's indirect actions to secure financial resources for the Nizāmiyya schools.

Bibliography

- 'Aqilī, Sayf al-Dīn Ḥājī b. Nizām. 1985. *Āthār al-wuzarā'*. Edited and annotated by Mir Jalal al-Din Husayni Armavi. Tehran: Ettelaat. [In Persian]
- Bosworth, Clifford Edmund. 2016. *Tārīkh-i siyāsī wa dūdīmānī-yi Iran 614-390 Hijrī / 1217-1000 Mīlādī. Tārīkh-i Iran-i Cambridge az āmadan-i Saljūqiyān tā furūpāshī-yi dawlat-i Ilkhānān*. Edited by John Andrew Boyle, pp. 9-200. Translated by Hasan Anusha. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Bundārī al-Iṣfahānī, Faṭḥ b. 'Alī. 2017. *Zubdat al-nuṣra wa-nukhbat al-'aṣra*. Translated by Mohammad Hossein Jalili Kermanshahi. Tehran: Bunyad-i Farhang-i Iran. [In Persian]
- Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad. 1984. *Siyar a'lām al-nubalā'*. Vol. 19. Edited by Shuaib Arnaut. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
- Fārsī, 'Abd al-Ghāfir b. Ismā'īl. 1981. *Tārīkh Nayshābūr / al-muntakhab min al-siyāq*. Selected by Ibrāhīm b. Muḥammad al-Ṣirīfīnī. Edited by Mohammad Kazem Mahmoudi. Qom: Islamic Publishing Institute affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [In Arabic]
- Ghanimah, Abd al-Rahim. 2015. *Tārīkh-i dānishgāh-hāyi buzurg-i Islāmī*. Translated by Nourollah Kasaei. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ghazālī, Abū Ḥāmid. 1954. *Faḍā'il al-anām min rasā'il Ḥujjat al-Islām*. Edited by Abbas Eghbal Ashtiani. Tehran: Ibn Sina. [In Arabic]

107 Abstract

- Ḥafīz Abrū, Shahāb al-Dīn ‘Abd Allāh Khwāfī. n.d. *Majma’ al-tawārīkh*. Tehran: Iranian Majlis Library, Manuscript No. 74696, Shelf No. 7513, Pages 276 and 534. [In Persian]
- Hamadānī, Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh. 2009. *Jāmi’ al-tawārīkh / Tārīkh Ismā’īliyyān*. Edited by Mohammad Roshan. Tehran: Mirath Maktub. [In Persian]
- Ḥanbalī al-Shāfi‘ī, Ibn ‘Imād Shihāb al-Dīn. 1986. *Shadharāt al-dhahab fī akhbār man dhahab*. Edited by Arnaut. Damascus and Beirut: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- Hindūshāh Nakhjawānī, Muḥammad. 1978. *Tajārib al-salaf*. Edited by Abbas Eghbal Ashtiani. Tehran: Tahoori. [In Persian]
- Ḥusaynī, Ṣadr al-Dīn Abū al-Ḥasan. 2001. *Zubdat al-tawārīkh / Akhbār-i umarā’ wa pādishāhān-i Saljūqī*. Edited by Muhammad Nur al-Dīn. Translated by Ramadanali Rouhollahi. Tehran: Il Shahsawan-i Baghdadi. [In Persian]
- Ibn ‘Adīm, ‘Umar b. Aḥmad. 1998. *Bughyat al-ṭalab fī tārīkh Ḥalab*. 12 Vols. Edited by Suhail Zakar. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn al-Dubaythī, Muḥammad b. Sa‘īd. 2006. *Dhayl tārīkh madīnat al-salām*. Edited by Bashār Awad Marouf. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzī, Abū al-Faraj ‘Abd al-Raḥmān. 1992. *Al-Muntaẓam fī tārīkh al-mulūk wa-l-umam*. Edited by Muhammad Abdel Qadir Ata and Mustafa Abdel Qadir Ata. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Athīr, ‘Izz al-Dīn ‘Alī. 1965. *Al-Kāmil*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ibn Athīr, ‘Izz al-Dīn ‘Alī. 1992. *Al-Kāmil*. Translated by Abolghasem Halat and Abbas Khalili. Tehran: Musassa-yi Matbu‘ati-yi ‘Ilmi. [In Persian]
- Ibn Funduq al-Bayhaqī, Ṣāḥīb al-Dīn ‘Alī b. Zayd. 1982. *Tārīkh-i Bayhaq*. Introduction by Mohammad Qazvini. Edited by Ahmad Bahmanyar. Tehran: Foroughi. [In Persian]
- Ibn Fūṭī, Kamāl al-Dīn ‘Abd al-Razzāq b. Aḥmad Shaybānī. 2002. *Al-Ḥawādith al-jāmi‘a wa-l-tajārib al-nāfi‘a fī al-mi‘at al-sābi‘a*. Translated by Abdolmohammad Ayati. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Ibn ‘Imrānī, Muḥammad b. ‘Alī b. Muḥammad. 2001. *Al-Inbā’ fī tārīkh al-khulafā’*. Edited by Qasim al-Samarai. Cairo: Dār al-Āfāq al-‘Arabiyya. [In Arabic]
- Ibn Isfandiyyār, Bahā’ al-Dīn Muḥammad. 1987. *Tārīkh-i Tabaristan*. Edited by Abbas Eghbal Ashtiani. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Ibn Kathīr al-Dimashqī, Ismā‘īl b. ‘Umar. 1986. *Al-Bidāya wa-l-nihāya*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Khallikān, Aḥmad b. Muḥammad. 1978. *Wafayāt al-a‘yān wa-anbā’ al-zamān*. Edited by Ihsan Abbas. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ibn Najjār, Muḥibb al-Dīn Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Maḥmūd. 1996. *Dhayl tārīkh Baghdād aw madīnat al-salām*. Edited by Abdulqadir Mustafa Ata. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]

- Ibn Najjār, Muḥibb al-Dīn Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Maḥmūd. 1997. *Dhayl tārikh Baghdad aw madīnat al-salām*. Edited by ‘Abd al-Qadir Mustafa Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Qāḍī Shahba, Abū Bakr b. Aḥmad. 2004. *Manāqib al-Imām al-Shāfi‘ī wa-ṭabaqāt aṣḥābih*. Edited by Abdulaziz Fayad Harfus. Damascus: Dār al-Bashā‘ir. [In Arabic]
- ‘Imād al-Dīn Kātib, Muḥammad b. Muḥammad. 1955. *Kharīdat al-qaṣr wa-jarīdat al-‘aṣr*. Edited by Jamil Said. Annotated by Muhammad Bahja Athari. Baghdad: Iraqi Academy of Sciences. [In Arabic]
- Kasaei, Nourollah. 1984. *Madāris-i Nizāmiyya wa ta’thirāt-i ‘ilmī wa ijtimā‘ī-yi ān*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Khawāndamīr, Ghiyāth al-Dīn b. Hammām al-Dīn. 1976. *Dustūr al-wuzarā’*. Edited by Saeed Nafisi. Tehran: Iqbal. [In Persian]
- Lambton, Ann Katherine Swayneford. 2020. *Tadāwum va taḥavvul dar tārikh-i miyāna-yi Iran*. Translated by Yaghoub Azhand. Tehran: Ney. [In Persian]
- Māfarrūkhi al-Isfahānī, Mufaḍḍal b. Sa’d. 2006. *Maḥāsin Isfahan*. Translated by Ḥusayn b. Muḥammad Āwī. Isfahan: Entertainment and Cultural Heritage of the Municipality. [In Persian]
- Maqdisī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Aḥmad. 1982. *Aḥsan al-taqāsīm fī ma‘rifat al-aqālīm*. Translated by Ali Naghi Monzavi. Tehran: Authors and Translators Corporation. [In Persian]
- Maqrīzī, Aḥmad b. ‘Alī. 1997. *Al-Mawā‘iz wa-l-i’tibār bi-dhikr al-khuṭaṭ wa-l-āthār*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Maqrīzī, Aḥmad b. ‘Alī. 2001. *Al-Mawā‘iz wa-l-i’tibār bi-dhikr al-khuṭaṭ wa-l-āthār*. Edited by Fouad Ayman Sayyid. London: Al-Furqan Institute for Islamic Heritage. [In Arabic]
- Maruf, Naji. 1973. *‘Ulamā’ al-Nizāmiyyāt wa-madāris al-mashriq al-Islāmī*. Baghdad: al-Irshād Press. [In Arabic]
- Minavi, Mojtaba. 1972. *Naqd-i ḥāl*. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Moayyed Sabeti, Ali. 1976. *Tārikh-i Neyshabur*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Moayyed Sabeti, Ali. 1987. *Asnād va nāma-hāyi tārikhi*. Tehran: Tahoori. [In Persian]
- Muhammad Rida Mahbuba, Abdul Hadī. 1998. *Nizām al-Mulk al-Ḥasan ibn ‘Alī Ishāq al-Ṭūsī (408-458) kabīr al-wuzarā’ fī al-ummat al-Islāmiyya*. Cairo: Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya. [In Arabic]
- Mu‘izzī Nayshābūrī, Amīr al-Shu‘arā’ Muḥammad b. ‘Abd al-Malik. 1939. *Dīwān*. Prefaced and annotated by Abbas Eghbal. Tehran: Islamiyya. [In Persian]
- Mustawfī, Ḥamd Allāh b. Abī Bakr. 1983. *Nuzhat al-qulūb*. Edited by Guy le Strange. Edited by Mohammad Dabirsiaghi. Tehran: Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Nazzām al-Ḥusaynī al-Yazdī, Muḥammad b. Muḥammad. 1908. *Al-‘Urāda fī al-ḥikāyat al-Saljūqiyya*. Cairo: Al-Ma‘arif Press. [In Arabic]

109 Abstract

- Nizām al-Mulk, Abū 'Alī Ḥasan al-Ṭūsī. 1968. *Siyar al-mulūk / Siyāsatnāma*. Edited by Hubert Dark. Tehran: Bungah-i Tarjuma va Nashr-i Kitab. [In Persian]
- Qazwīnī, Zakariyyā b. Muḥammad. 1994. *Āthār al-bilād wa-akhbār al-'ibād*. Translated by Mirza Jahangir Khan Qajar. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Qazwīnī, Zakariyyā b. Muḥammad. 1998. *Āthār al-bilād wa-akhbār al-'ibād*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Rāfā'īl, Bābū Ishāq. 1960. *Ahwāl Naṣārā Baghdad fī 'ahd al-khilāfat al-'Abbāsiyya*. Baghdad: Shafīq Press. [In Arabic]
- Sadigh Alam, Isa. 1970. *Tārīkh-i farhang-i Iran*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ṣalābī, 'Alī Muḥammad. 2006. *Dawlat al-Salājiqa wa-burūz mashrū' li-muqāwamat al-taghalghul al-bāqinī wa-l-ghazw al-ṣalībī*. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Sibt b. al-Jawzī, Shams al-Dīn Abī Muzaffar Yūsuf. 2013. *Mir'āt al-zamān fī tārīkh al-a'yān*. Vols. 18-19. Edited and annotated by Muhammad Anas Hasan and Kamil Muhammad Kharrut. Damascus: Mu'assasat al-Risālat al-'Alamiyya. [In Arabic]
- Subkī, Tāj al-Dīn Abū Naṣr 'Abd al-Wahhāb. 1992. *Ṭabaqāt al-Shāfi'iyyat al-kubrā*. Edited by Mahmud Muhammad al-Tanahi and Abdul Fattah Muhammad Hulw. Cairo: Dār Hijr li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr wa-l-Tawzī' wa-l-I'lān. [In Arabic]
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn 'Abd al-Rahmān. 1997. *Ḥusn al-ḥādīra fī akhbār Miṣr wa-l-Qāhira*. Edited by Khalil Imran Mansur. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Tannūkhī, Muḥsin b. 'Alī. 1972. *Al-Faraj ba'd al-shidda*. Critical edition by Saḍīd al-Dīn 'Awfī and Ḥusayn b. As'ad Dihistānī. Edited by Abud Shalji. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ṭarṭūshī, Muḥammad b. Walīd. 1994. *Sirāj al-mulūk*. Riyadh: Dār al-'Ādhiriyya li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr. [In Arabic]
- Tatawī, Aḥmad, and Āṣif Khān Qazwīnī. 2003. *Tārīkh alfī*. Translated by Gholamreza Tabatabai Majd. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Yāfi'ī, Abū Muḥammad 'Abd Allāh b. As'ad. 1997. *Mir'āt al-jinān wa-'ibrat al-yaqẓān fī ma'rifa mā yu'tabar min ḥawāḍith al-zamān*. Annotated by Khalil Mansur. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Yāqūt al-Ḥamawī, Shihāb al-Dīn. 1995. *Mu'jam al-bildān*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Yāqūt al-Ḥamawī, Shihāb al-Dīn. 2002. *Mu'jam al-bildān*. Translated by Ali Naghi Monzavi. Vol. 2. Tehran: Cultural Heritage Research Center. [In Persian]
- Zarinkoob, Abdolhossein. 1969. *Kārnāma-yi Islam*. Tehran: Sahami Intishar. [In Persian]
- Zarinkoob, Abdolhossein. 1974. *Farār az madrisih*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Zirikli, Khayr al-Dīn. 1989. *Al-A'lām*. Beirut: Dār al-'Ilm. [In Arabic]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش و عملکرد خواجه نظام الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه

جواد کیا*

سیدحسن شجاعی دیوکلانی**، امامعلی شعبانی***، رضا شجری قاسم خیلی****

چکیده

در حالی که تأسیس مدارس نظامیه با اجزا متعدد آن نیازمند منابع مالی زیاد بود؛ جنبه‌های اقتصادی مدارس نظامیه از جمله تأمین منابع مالی آن و عوامل موثر در تأمین این منابع مالی مخصوصاً نقش و عملکرد خواجه در انجام این مهم کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفت. بر این اساس هدف پژوهش حاضر بررسی نقش و عملکرد خواجه نظام الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه است و برای تحقق این مهم این پژوهش درصدد است تا با روش تحقیق تاریخی به طرح و پاسخ‌گوئی این پرسش بپردازد که نقش خواجه نظام الملک در تأمین منابع مالی نظامیه‌ها چه بود و برای تحقق این مهم خواجه از چه منابعی بهره برد؟

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که خواجه نظام الملک به شکل مستقیم مانند خرید زمین و ساخت بنای مدارس، پرداخت حقوق و تأمین معاش اساتید و طلاب مدارس و خرید و وقف برخی اماکن مانند حمام‌ها و بازارها برای درآمدزایی و استفاد اصحاب نظامیه‌ها و شکل غیرمستقیم مانند تشویق رجال دیوانی، امرای نظامی، خاندان‌های متنفذ و متمکن به

* کارشناسی ارشد تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران،
javadamol1356@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول)،
h.shojaee@umz.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران،
e.shabani@umz.ac.ir

**** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه مازندران، r.shajarie@umz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۳

اعطای کمک‌های مالی نقد و غیر نقدی به مدارس نظامیه و متقاعد کردن آلپ‌ارسلان به تخصیص عشر خاصه سلطانی به مدارس نظامیه به تأمین منابع مالی این مدارس اقدام کرد. **کلیدواژه‌ها:** خواجه نظام‌الملک، مدارس نظامیه، هزینه، منابع مالی.

۱. مقدمه

مدارس نظامیه با شعبات متعدد خود در مناطق مختلف جغرافیای گسترده امپراتوری سلجوقی به عنوان نخستین مراکز آموزشی حکومتی ایرانی پس از اسلام است. نقش آموزشی، فرهنگی-اجتماعی و حتی سیاسی این مدارس در تاریخ ایران این عصر غیر قابل انکار است. علی‌رغم اهمیت و جایگاه این مدارس و با وجود اینکه در ابعاد مختلف علمی-آموزشی، پژوهش‌های ارزشمندی در خصوص مدارس نظامیه انجام شده است؛ اما ابعاد اقتصادی مدارس نظامیه از جمله هزینه‌ها، منابع درآمدی و نقش افراد و شخصیت‌های مختلف از جمله خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی آن کم‌تر مورد توجه پژوهش‌گران تاریخ سلجوقی و حوزه تعلیم و تربیت قرار گرفته است.

در میان مسائل متعدد اقتصادی مدارس نظامیه تأمین منابع مالی برای هزینه‌های این مدارس یکی از مسائل مهم مدارس نظامیه است. مدارس نظامیه در طول دوران فعالیت هزینه‌های متعدد و سنگینی داشتند. این مسأله ضرورت تأمین منابع مالی پایدار و در عین حال متنوع را برای ادامه حیات این مدارس به الزام تبدیل می‌کرد. مدارس نظامیه علاوه بر هزینه‌های جاری خود دارای هزینه‌های دیگری نیز بودند. به عنوان مثال بنداری (بنداری، ۲۵۳۶: ۴۰)، ابن جوزی (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶ / ۳۰۱)، صدرالدین حسینی (صدرالدین حسینی، ۱۳۲۶: ۷۳)، ابن اثیر (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰ / ۲۱)، یاقوت حموی (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۲ / ۸۸۶) و تتوی و قزوینی (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۲۲۲۵)، از تعداد زیاد اسکان علما و دانش‌آموختگان در طول حیات علمی و آموزشی آنها در مساکن نظامیه‌ها سخن به میان آورند که از امکانات آن بهره می‌بردند. بر این اساس اسکان و توجه به نیازمندی‌های روزمره معیشتی اساتید، کارکنان و طلاب مدارس نظامیه مسأله‌ای مهم بود که می‌بایست مورد توجه اولیای این مدارس قرار می‌گرفت.

با توجه به چنین هزینه‌هایی تأمین مالی مدارس نظامیه از منابع مختلف الزامی بود و خواجه نظام‌الملک به عنوان مؤسس این مدارس ناچار بود تا برای تأمین منابع مالی مورد نیاز نظامیه‌ها نقش و سهم خود را ایفا کند. بر این اساس پژوهش پیش‌رو در صدد است تا

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۱۳

با بکارگیری روش تحقیق تاریخی با تکیه بر منابع دست اول به طرح و پاسخگویی این پرسش پردازد که نقش خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی نظامیه‌ها چه بود و برای تحقق این مهم خواجه از چه منابعی بهره برد؟

در خصوص پیشینه پژوهش باید عنوان کرد که اگرچه در کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها و رساله‌های متعدد موضوع مدارس نظامیه عمدتاً در تاریخ و جغرافیای ایران عصر سلجوقی مورد بررسی قرار گرفت لیکن اساساً مسائل مالی مدارس مورد توجه نبوده و بیشتر ابعاد علمی-آموزشی و یا سیاسی، مذهبی و اجتماعی مدارس نظامیه مورد توجه قرار گرفت است.

به عنوان مثال نورالله کسای (۱۳۶۳) در کتاب «مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن» بر تأثیر و تأثرات اجتماعی مدارس نظامیه پرداخته است. ناجی معروف (۱۳۹۳.ق) پژوهشگر عراقی در کتاب «علماء النظامیات و مدارس المشرق الاسلامی» به بررسی پاره‌ای از تأثیرات این نهاد در نهضت مدرسه‌سازی در مناطق مشرق اسلامی پرداخته است.

آن لمبتون (۱۳۹۵) در جلد ۵ تاریخ کیمبریج، بخش دوم «ساختار درونی امپرتوری سلجوقی» در بررسی ساختارهایی که امپرتوری سلجوقی در استقرار و تثبیت به آن تکیه کرده، به نقش نهادی-سیاسی نظامیه اشاره‌ای مختصر اما مفیدی نموده است. علاوه بر این لمبتون (۱۳۹۹) در کتاب «تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران» گرچه به اصحاب قلم به عنوان طیف تداوم بخش فرهنگ و تمدن ایران پرداخته و اطلاعات کلی خوبی از شرایط اقتصادی دوره سلجوقی به دست می‌دهد؛ اما نه تنها برای نقش تداوم بخش نهاد نظامیه، به عنوان مهم‌ترین نهاد این عرصه فصل مستقلی را تعین نکرده، بلکه فقط به اشارات مختصر و پراکنده‌ای از نظامیه و بنیان‌گذار آن بسنده نموده است.

باسورت (۱۳۹۵) نیز در جلد ۵ تاریخ کیمبریج، بخش اول «تاریخ سیاسی و دودمانی ایران-از ۶۱۴ق-۳۹۰ق» که حیات سلسله سلجوقی را نیز دربر می‌گیرد، علیرغم اشارات مفید به برخی تحرکات سیاسی علما و استادان نظامیه، با توجه به رویکرد و چشم‌انداز کلی اثر خویش، چندان نتوانسته یا نخواسته به نقش خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی نظامیه پردازد.

عبدالهادی محمدرضا محبوبه (۱۴۱۹ق/۱۹۹۹م) در کتاب «نظام الملک» اگرچه در ابتدای باب چهارم و فصل دوم همین باب نکاتی را درباره نظامیه بیان می‌کند و تاسیس نظامیه را

نوعی واکنش مقابل فعالیت‌های فراگیر اسماعیلیه و دیگر بازیگران می‌داند، اما به سایر مولفه‌های تأسیس این مدارس از جمله تأمین منابع مالی آن پرداخته است.

سیدجواد طباطبایی (۱۳۹۷) در اثر «خواجه نظام‌الملک طوسی گفتاری در تداوم فرهنگی ایران» اگرچه اثر باارزشی را در شناساندن خواجه به رشته تحریر در آورد، اما به نقش خواجه در تأمین منابع مالی نظامیه‌ها پرداخته است. علی محمد الصلابی (۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م) در کتاب «دوله السلاجقه و بروز مشروع لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی» اگرچه بررسی مفصلی از حوادث و رویدادهای این دوره و بازیگران سیاسی، مذهبی و نظامی آن همچون برخی استادان نخستین نظامیه انجام داده؛ اما به‌طور مستقل به نقش خواجه در تأسیس مدارس نظامیه و تأمین منابع مالی آن اشاره نکرده است.

امید صفی (۱۳۸۹) در کتاب «سیاست؛ دانش در جهان اسلام همسویی معرفت و ایدئولوژی در دوره سلجوقی» اگرچه در بررسی نقش نهادهای مشروعیت‌بخش دوره سلجوقی به نقش نهادی نظامیه و برخی از استادان آن اشارات مفصل و مفیدی دارد. اما در این اثر به نقش خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی نظامیه پرداخته است. هاشم خشنود (۱۳۸۷) در پایان نامه کارشناسی ارشد «مدارس نظامیه و نقش آن در علوم اسلامی در قرن ششم هجری» به نقش مدارس نظامیه در نشر علوم اسلامی در قرن ششم پرداخته اما مسائل اقتصادی نظامیه‌ها مخصوصاً هزینه‌ها و منابع مالی مورد نیاز آن را مورد بررسی قرار نداده است.

علیرضا هدایتی (۱۳۸۸) در رساله دکترا با عنوان «بررسی تاریخی-تطبیقی جامع‌الازهر و نظامیه‌ها در قرون چهارم و پنجم هجری» با استفاده از منابع متعدد توضیحات مفصلی را در نگاه تطبیقی نظامیه با الازهر ارائه می‌دهد. اما به بررسی نقش خواجه نظام‌الملک در تأسیس نظامیه‌ها و تأمین منابع مالی آن پرداخته است. حسین آلیاری (۱۳۷۳) در مقاله «نظامیه در عهد نظام‌الملک» اگرچه اطلاعات مفیدی از تعداد شعبات نظامیه ارائه می‌دهد، اما تنها به معرفی و زندگینامه تعداد معدودی از استادان نظامیه اشاره می‌کند.

ابراهیمی دینانی و بیگی (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی نقش خواجه نظام‌الملک و مدارس نظامیه در همسازگری فکری، مذهبی در ایران» به بررسی نقش خواجه نظام‌الملک در نبرد بنیادین با تکثرگرایی در حوزه اندیشه و مذهب از طریق تأسیس مدارس نظامیه پرداخته است. زهرا امیری (۱۳۹۲) در مقاله «سیایت خواجه نظام‌الملک در تأسیس مدارس نظامیه» بدون پرداخت به نقش خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه به بررسی

اهداف سیاسی و مذهبی خواجه در تأسیس این مدارس جهت مبارز با فعالیت‌های تبلیغاتی اسماعیلیان پرداخته است.

با توجه به چنین پیشنهادی این پژوهش در صدد است تا با بهره‌گیری از روش تحقیق تاریخ و استفاده از منابع دست اول و مآخذ معتبر به طرح و پاسخ‌گویی این پرسش بپردازد که نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه‌ها چه بود؟ بر این اساس هدف پژوهش پیش رو بررسی نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه است. تحقق این مهم در گام نخست مستلزم بررسی هزینه‌های و مخارج مدارس نظامیه است که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. هزینه‌های مدارس نظامیه

برای فهم هزینه‌های مدارس نظامیه تصریح مولف سیر اعلام النبلاء که در آن به چهار عامل موثر بر شهرت خواجه نظام‌الملک تا دور دست‌ها از نظر وی شده حائز اهمیت است. این چهار عامل شهرت خواجه در واقع نوعی اشاره به منابع مالی است که خواجه به طرق گوناگون تحت اختیار و فرمان داشت و به نوعی منابع مالی بود که صرف هزینه نظامیه می‌شد. از نظر ذهبی چهار عامل مهم موثر در شهرت سراسری خواجه عبارت بودند از ۱- تأسیس مدارس بزرگ در بلاد اسلامی، ۲- بسط و گسترش علم از راه تشویق اهل علم، ۳- تدوین برنامه و ۴- قانونمند کردن حقوق برای کل طلاب «و ادر علی الطلبة الصلوات». (ذهبی، ۱۴۰۵: ۱۹/۷۳)

در این میان آنچه که باید به آن توجه شود این است که از محورهای چهارگانه شهرت خواجه که ذهبی به آن اشاره می‌کند؛ دست‌کم سه محور تأسیس مدارس بزرگ در بلاد اسلام، تشویق اهل علم و قانونمند کردن حقوق برای اهل علم، اقداماتی است که در بردارنده هزینه‌های صورت گرفت برای مدارس نظامیه است.

در میان موارد مورد اشاره فوق ساخت مدارس نظامیه یکی از مهم‌ترین هزینه‌کرده‌ها برای ایجاد این مدارس است. سیاست خواجه در خصوص ایجاد مدارس نظامیه به گونه‌ای بود که به رشد کمی و افزایش تعداد این مدارس در نواحی مختلف قلمرو سلجوقی کمک کرد. سبکی بر این نکته تأکید می‌کند که خواجه مشهورترین مؤسس مدارس در تاریخ اسلام و ایران تا آن دوره بوده که در همه شهرهای عراق عرب، عراق عجم و خراسان بنا نموده و ارکان فعالیت و بقای آن‌را محکم گردانید. (سبکی، ۱۴۱۳: ۴/۳۰۹) در سایه چنین

سیاست و نگرشی بود که بنابر گزارش کسائی فقط در سال‌های نخستینی که خواجه نظام‌الملک آلپ‌ارسلان را با خود برای تأسیس مدارس نظامیه همراه نمود ۷۰ مدرسه از عطایای سلطان تاسیس و راه‌اندازی شد. (کسائی، ۱۳۶۳: ۶۹)

خواجه نظام‌الملک در تأسیس مدارس و اختصاص منابع مالی به آن، شهری را بر شهری دیگر و عالمی را بر عالم دیگر ترجیح نمی‌داد. با اجرایی شدن این سیاست، علاوه بر شهرهای بزرگ و استراتژیک عراق عرب، عراق عجم و ماوراءالنهر که عبدالهادی محبوبه از آنها به عنوان امهات المدن نام می‌برد (عبدالهادی محبوبه، ۱۴۱۹: ۳۵۴) مانند بغداد، ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/۳۷۵) بصره، (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۷۱) اصفهان، (ابن قاضی، ۱۴۲۴: ۵۴۳) هرات، (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۶۹-۲۷۰؛ خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۶۰) نیشابور، (قزوینی، ۱۹۹۸: ۴۱۲) مرو، بلخ، (ذهبی، ۱۴۰۶: ۸۱-۸۲) ری (فارسی، ۱۴۰۳: ۶۷۹) و شهرهای متوسطی مانند آمل در طبرستان (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۳۰) دیاربکر، جزیره (مقریزی، ۱۴۲۲: ۶/۴۵۲)، هرات، موصل (ذهبی، ۱۴۰۵: ۸۱) و طوس (ابن قاضی، ۱۴۲۴: ۵۴۳) و شهرهای کوچک دور دست مانند شهر زاخر در گنجه (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۸۴) و خرگرد خواف (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۵۲۷) نیز از تأسیس مدارس و مواهب آن برخوردار شدند.

برای ساخت چنین مدرسی تدارک ملزومات متعدد ضروری بود. از جمله این ملزومات تهیه زمین برای بنای مدارس و ملحقات نظامیه‌ها و تأمین منابع مالی برای ساخت و معماری بنای این مدارس بود. وقف زمین توسط خواجه (ابن عمرانی، ۱۴۲۱: ۱۹۹-۲۰۰) و برخی نزدیکان وی (نک: ابن دبیتی، ۱۴۲۷: ۴/۳۸۹) اگرچه یکی از راهکارهای تهیه زمین به عنوان مکان احداث مدارس و ملحقات آن بود؛ اما خرید زمین راه‌کاری مهم و اصلی برای تهیه زمین جهت ساخت مدارس نظامیه در آنها بود. به عنوان مثال ابوسعید (ابوسعبد) بن احمد بن محمد صوفی نیشابوری که ساخت و معماری نظامیه بغداد به وی واگذار شده بود زمین و بقعه‌ای را در قسمت ساحلی بغداد خریداری و به بهترین شکل ممکن ساختمان اولیه‌اش را بنا نمود؛ چنانکه گفته شده «و بناها احسن بنیان» (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۷۰-۲۷۱). علاوه بر این در نسخه خطی مجمع‌التواریخ موجود در کتابخانه مجلس ذیل حوادث سال ۴۵۷ق آمده «آنخانها که آل‌بویه که از موسس خادم ایشان عصب کرده بودند، نظام‌الملک بگرفت و بعضی بخريد و در آنجا بنیاد نظامیه بنهاد» (حافظ ابرو، کتابخانه مجلس، بی‌تا: ۲۷۶). علاوه بر این ابن جوزی گزارش می‌کند جهت تأمین زمین کافی برای تأسیس نظامیه

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۱۷

بغداد در المنتظم به تخریب برخی ساختمان‌های مجاور نظامیه و در اختیار گرفتن زمین‌های ساحلی اقدام شد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/ ۹۱)

وسعت زمین‌هایی که نظامیه‌ها بر آن احداث می‌شدند نشان دهنده میزان هزینه‌هایی است که صرف خریداری آنها می‌شد. به عنوان مثال مساحت زمین نظامیه بغداد به اندازه‌ای بود که بنابر گزارش ابن جوزی جمعیتی بالغ بر ۳۰ هزار نفر در صحن، رواق، غرفه‌ها و خانه‌های اطراف مدرسه مذکور در مجلس وعظ اردشیر عبادی حضور پیدا می‌کردند. (همان). کسایی فضای زمینی را که جمعیت حاضر در نظامیه بغداد را در خود جای می‌داد بیش از یکصد و هفتاد در یکصد و بیست متر برآورد می‌نماید (کسایی، ۱۳۶۳: ۱۱۲-۱۱۳). ابن جوزی گزارش می‌کند که برای تأمین این فضاها قسمت‌های شرقی بغداد مانند مشرعه زوایا، مشرعه فرضت، و باب شعیر و درب الزعفرانی تخریب و محدود گردید. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷/ ۹۱) در همین زمینه طرطوشی از صرف مبالغ زیادی جهت خریداری زمین مورد نیاز نظامیه سخن به میان آورد. (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۷-۳۵۹)

در کنار هزینه‌های خرید زمین، احداث بنای مدارس نظامیه و ملحقات آن که شامل ساختمان مدرسه، کتابخانه، (ابن دبیثی، ۱۴۲۷: ۵/ ۴۴۲-۴۴۳) مسجد، (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷/ ۳-۴) مخازن سوخت و روشنایی، (کسایی، ۱۳۶۳: ۱۱۲-۱۱۳) حمام‌ها، (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۷-۳۶۰) کاروانسراها، (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۶۹-۲۷۰؛ خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۶۰) غرفه‌های و مساکن مخصوص اقامت فقها، مدرسان، موزنان و طلاب بود (فارسی، ۱۴۰۳: ۴۳۴) نیز به هزینه‌های احداث نظامیه‌ها می‌افزود. علاوه بر اماکن فوق بازارها جزئی، دکان‌های درآمدزا با کاربری‌های بزاز، مکتب‌خانه کودکان موسوم به «کتاب الصبیان» جهت آموزش قرآن به کودکان و نوجوانان که در مندرجات منبع «الفرج بعد الشدة» و افزوده‌های سدیدالدین عوفی، حسین بن اسعد دهستانی که به نظر می‌رسد حاصل مشاهدات عینی آنان است و در آثار پژوهشگران متأخری چون عبود شالجبی (تنوخی، ۱۳۵۱: ۲/ ۵۶-۶۰) و رافائیل (رافائیل، ۱۹۶۰: ۲۹-۳۲) به اشاره شده است از دیگر هزینه‌های مدارس نظامیه بود که خواجه نظام‌الملک برای تأمین آنها می‌بایست نقش‌آفرینی و اقدام می‌کرد.

در میان اجزا و ملحقات نظامیه که به آن اشاره شده بازارهای متعلق به نظامیه‌ها دارای ویژگی خاص بود. بازارهای مدارس نظامیه اگرچه یکی از منابع درآمدی مدارس نظامیه بود، اما ایجاد، خرید و وقف این بازارها برای درآمدزایی مدارس دارای هزینه نیز بود. وجود چنین بازارهایی را می‌توان در گزارش‌هایی که ابن اثیر (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۳/ ۸۲) و

بنداری (بنداری، ۲۵۳۶: ۶۰) در شرح جنگ‌های فرقه‌ای مذهبی بغداد در سال ۴۶۹ق ارائه می‌دهند اثبات نمود. طرطوشی هم از خرید و سپس وقف حمام‌ها، بازارها، املاک، مغازه‌ها و کاروان‌سراهایی برای مدرسه نظامیه بغداد سخن به میان می‌آورد. (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۷-۳۶۰) علاوه بر این بعدها حمدالله مستوفی در نزهه‌القلوب از وجود «بازار نظامیه» به طور اعم و مغازه نانوائی متعلق به نظامیه بغداد به طور اخص به عنوان مراکز درآمدزای متعلق به مدرسه نظامیه که تا قرن هفتم هجری و به عنوان پشتوانه‌های مالی نظامیه‌ها فعال بودند گزارش ارائه می‌کند. (مستوفی، ۱۳۶۲: ۳۵)

در میان اجزا و ملحقات نظامیه‌ها ایجاد کتابخانه‌ها در نظامیه‌ها با توجه به دشواری ایجاد آن بواسطه هزینه‌بر و زمان‌بر بودن کتاب و کتابت پیش از اختراع دستگاه چاپ امری قابل توجه و حائز اهمیت است. بر اساس گزارش‌های منابع مختلف تقریباً تمامی نظامیه‌ها از جمله نظامیه‌های نیشابور، آمل، مرو، بلخ، (زرین‌کوب، ۱۳۴۸: ۳۳-۳۶؛ معروف، ۱۳۹۳: ۴۱؛ کسائی، ۱۳۶۳: ۲۴۰-۲۴۱) اصفهان (عمادالدین، ۱۳۷۵ق: ۷/ ۱۴۸-۱۴۹) و بغداد (ابن‌نجار، ۱۴۱۷: ۲۰/ ۱۹-۲۱) دارای کتابخانه بودند. وسعت این کتابخانه‌ها و تعداد زیاد مجلدات آن در برخی نظامیه‌ها مانند نظامیه بغداد به اندازه‌ای بود که ابن‌جوزی در صیدالخطر از وجود ۶۰ هزار کتاب ثبتی وقفی فقط در مخزن کتابخانه این نظامیه سخن به میان می‌آورد و برای رفع تردیدها و تشکیک‌ها ابن‌جوزی تأکید می‌کند که خود آن لیست را دیده و کتاب‌های موجود را مطالعه کرده است (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/ ۳۷۵).

ساخت بنای نظامیه‌ها با عناصر و اجزای مورد اشاره، این مدارس را در زمان خود و سال‌ها پس از آن دارای شکوه و عظمت خاصی می‌کرد. به عنوان مثال عظمت بنای ساختمان نظامیه بغداد به اندازه‌ای بود که فقیه مشهور ابوالحسن کیه‌راسی مدرس نظامیه که در دوره سلطنت برکیارق برای انجام سفر سیاسی به دربار ابراهیم غزنوی وارد شد، در حضور سلطان غزنوی عظمت «طارم» کاخ وی را با کنگره و رواق ساختمان نظامیه بغداد تشبیه و مقایسه کرد. (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷/ ۴۹)

علاوه بر این هنگامی که در سال‌ها ۶۶۲ق در قاهره مدرسه ظاهریه (مقریزی، ۱۴۱۸: ۴/ ۲۲۴-۲۲۵) یا به تعبیر سیوطی مدرسه صالحیه بنا شد (سیوطی، ۱۴۱۸: ۲/ ۲۲۸) شاعری چون سراج وراق در روز بازگشایی این مدرسه اشعاری را در حضور پادشاه عصر و فقها و دانش‌پژوهان انشاد نمود که در آن شکوه مدرسه تازه تاسیس با نظامیه مقایسه گردید. (مقریزی، ۱۴۱۸: ۴/ ۲۲۴-۲۲۵؛ غنیمه، ۱۳۹۴: ۲۵۱-۲۵۲) بدیهی است که ایجاد

چنان مدارس باشکوهی با عناصر و اجزای آن نیازمند هزینه‌های هنگفت در زمان خود بود که عمده این هزینه‌ها می‌بایست با نقش آفرینی خواجه تأمین می‌شد.

مدارس نظامیه علاوه بر هزینه‌های مختلف ساخت و تجهیز دارای هزینه‌ها نگهداری نیز بود. عمده این هزینه‌های نگهداری در زمان حوادث غیر مترقبه طبیعی و انسانی مانند سیل و آتش‌سوزی اتفاق می‌افتاد. به عنوان مثال در سال ۵۶۸ق بواسطه طغیان رود دجله آب‌گرفتگی شدیدی در بغداد به وجود آمد. در نتیجه این اتفاق آب به مقبره احمد بن حنبل، رباط شیخ‌الشیوخ و مدرسه نظامیه رسیده و این مراکز را در معرض تخریب و خسارت قرار داد. در این میان آنچه که از تخریب‌های بیشتر مدرسه نظامیه بغداد جلوگیری کرد حضور و کمک مردم بود. (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۱/۳۹۴) پیشتر و در سال ۵۱۰ق نیز آتش‌سوزی در بغداد رخ داد که در آن خانه‌های بسیاری از مردم بغداد و افراد سرشناس شهر سوخت. در این حادثه آتش‌سوزی اگرچه به دلیل تلاش فقها در انتقال کتاب‌ها، کتاب‌های موجود در کتابخانه از گزند آتش مصون ماند؛ اما آتش به ساختمان کتابخانه نظامیه نیز سرایت کرد و آن جا را از بین برد. (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۱۲/۱۷۹).

در کنار هزینه‌های احداث و نگهداری بنای مدارس نظامیه، این مدارس دارای هزینه‌های عوامل انسانی نیز بود. یکی از این هزینه‌های عامل انسانی پرداخت حقوق و تأمین معاش طلاب، (سبط‌ابن‌جوزی، ۱۴۳۴: ۱۹/۴۳۶-۴۳۷) فقه‌ها و مدرسان نظامیه‌ها جهت تداوم حیات علمی آنها بود که این پرداخت حقوق حتی شامل فقه‌ها و مدرسان نظامیه‌ها در شهرهای کوچک مانند ظاخر در گنجه نیز می‌شد. (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۸۴-۶۸۵)

پرداخت حقوق و تأمین معاش فقه‌ها و مدرسان نظامیه‌ها علاوه بر کثرت کمی که منجر به برخورداری تمامی فقه‌ها و مدرسان نظامیه‌ها در اقصی نقاط قلمرو سلجوقی می‌شد از کثرت کیفی نیز برخوردار بود. طرطوشی در خصوص کثرت کیفی برخورداری از حقوق و معاش گزارش می‌کند که گروه‌های مختلف علما نظامیه افزون بر نفقه و ارزاق روزمره از حقوق و مزایای دولتی برخوردار بوده و در مورد دریافتی‌های مالی آنان عنوان می‌کند که این پرداختی‌ها «سابغۀ علیه» بوده است (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۸). نکته لطیف ادبی در اصطلاح «سابغۀ علیه» این است که این عبارت در عربی معمولاً در مواردی مورد استفاده قرار می‌گیرد که آن چه انسان از مواهب مادی در دنیا بهره می‌برد از چارچوب مواهب مادی محدود محض به درآید و به مرحله فراوانی برخورداری از نعمت‌های مادی و توجه معنوی منعم برسد و بهره‌گیرنده کمبودی از این دو جهت احساس نکند.

علاوه بر فقه‌ها و مدرسان طلاب و دانش‌پژوهان نظامیه‌ها نیز از خدمات دریافت حقوق و تأمین معاش برخوردار بودند. وسعت و عظمت، ساختار اداری گسترده نظامیه‌ها و تحصیل تعداد قابل توجهی از طلاب در مدارس مذکور و نیز تأمین حقوق و هزینه‌هایشان، الزام در حمایت‌های دولتی از این مدارس و تأمین هزینه‌های آن را دو چندان می‌ساخت. (مینوی، ۱۳۵۱: ۲۰۲-۲۰۳) برای اثبات تعداد زیاد طلاب مدارس نظامیه کافیت تا بر گزارش‌هایی که از تعداد شاگردان امام‌الحرمین ابوالمعالی جوینی در مدرسه نظامیه نیشابور وجود دارد تمرکز کنیم. الصلابی (الصلابی، ۱۴۲۷: ۳۹۵) و معروف (معروف، ۱۳۹۳: ۴۳) تعداد شاگردان جوینی را در ابتدای تدریس در نظامیه ۳۰۰ نفر و ابن‌خلکان این تعداد را در میانه دوران تدریس وی ۴۰۰ نفر عنوان می‌کند. (ابن‌خلکان، ۱۳۹۸ق: ۳/ ۱۶۸-۱۶۹) امام‌الحرمین جوینی شخصاً به مسائل معیشتی این طلاب اهتمام ویژه داشت. برای تحقق این مهم وی گاه به ساده‌ترین پرسش‌ها متوسل می‌شد و پاسخ به این پرسش‌ها را بهانه‌ای آبرومند و درخور شأن برای پرداخت حقوق از طریق منابع مالی که در اختیار داشت، قرار می‌داد (الصلابی، ۱۴۲۷: ۳۹۵-۳۹۰).

علاوه بر هزینه‌های معیشتی فقیهان، استادان و طلاب، هزینه‌های معیشتی سایر عوامل انسانی نظامیه‌ها نیز موجبات افزایش هزینه‌های این مدارس بود. یکی از این عوامل انسانی نظامیه‌ها واعظان نظامیه‌ها بودند. حضور واعظان در نظامیه‌ها ناشی از اهمیت کرسی وعظ در بین طبقات مختلف جامعه بود. متأثر از وجود اهمیت جایگاه واعظ در دوران میانه بود که خواجه نظام‌الملک تعیین واعظ را از شروط اساسی وقف‌نامه نظامیه بغداد قرار داد. (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/ ۳۰۴). کسائی ۲۲ تن از واعظانی را که فقط برای نظامیه بغداد مشغول به فعالیت بودند نام می‌برد. (کسائی، ۱۳۶۳: ۱۶۸-۱۷۴).

علاوه بر واعظان وجود غلامان در نظامیه‌ها که در برخی منابع از آن با عنوان کهتران نظامیه و کبار نظامیه (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰/ ۲۱۶؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/ ۳۰۱؛ نظام‌الحسینی، ۱۳۲۶ق: ۷۳) نام برده می‌شود از دیگر هزینه‌های نظامیه‌ها در بخش عوامل انسانی بود. وجود این غلامان در نظامیه‌ها علاوه بر ضرورت تأمین منابع مالی برای تدارک نیازهای معیشتی آنان نیازمند تدارک منابع مالی برای تأمین هزینه‌های خرید این غلامان و استقرار آنها در نظامیه‌ها برای بکارگیری این غلامان جهت انجام امورات مختلف نظامیه‌ها بود.

در سایه ارائه چنین خدمات به عوامل و اجزای متعدد انسانی نظامیه‌ها بود که مافروخی گزارش می‌کند:

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۲۱

که هیچ صاحب فضیلتی یا طالب علمی، و خداوند وسیلتی و قادر بر نظمی، و مسأله‌گویی یا نکته‌جویی، یا فصیح‌سخنی بر صدر انجمنی در هر فنی، و هیچ کاتب کلمه‌ای یا مجبره‌داری از این‌ها نماند، إلاً در بحر نعمت او، غرق راحت بماند، و جهت هر یکی علی‌التفصیل، فضلاً عن التّفصیل - بر سبیل تسبیل، حصّه‌ای مجدود، و مزرعه‌ای معمور، و مرسوم‌ی موسوم، و رزقی معلوم، به اقطاع و ملکیت، و ادرار و معیشت - علی‌اختلاف الألقاب - بر ایشان مقرر و مجری فرمود تا ایشان به نعيم نعمت، و دوام دولت، و راحت مرحمت، در سایه احسان او... روزگار را مستغرق کام و ناکام، مطلوب و مرغوب شام به بام، همگی ایام، مقرون می‌داشتند، و پیوسته آسوده و مرفّه الحال، و آزاد و فارغ البال، به دعاگویی دولت، و ثناگستری حضرت نظامی، مشغول می‌بودند، و بر جهانیان، تفوق و تفاخر می‌نمودند. (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۷۹-۱۸۱)

بر این اساس چنین می‌توان نتیجه گرفت که نظامیه‌ها و فعالیت‌های آنها در تمام سطوح از تأمین زمین ساخت مدارس تا اجزا و ملحقات آن و همچنین تأمین معاش و محل سکونت عوامل نظامیه اعم از فقها، مدرسان، طلاب، و عاظم، غلامان ... دارای هزینه‌های متعدد و روزافزون بودند. در این میان مسأله حائز اهمیت نقش عوامل مختلف مخصوصاً خواجه نظام‌الملک در تأمین هزینه مالی نظامیه است که این مسأله در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳. نقش خواجه نظام‌الملک در تأمین هزینه مالی نظامیه‌ها

در تأمین منابع و هزینه‌های مالی نظامیه‌ها عوامل متعددی نقش داشتند؛ اما بدون شک خواجه نظام‌الملک یکی از ارکان و عوامل مهم تأمین منابع مالی نظامیه‌ها در تمام جنبه‌های آن بود. در تحقق این مهم در بسیاری از موارد خواجه نقش زیادی داشت و به طور مستقیم برای تأمین منابع مالی نظامیه‌ها اقدام می‌کرد. سبط ابن جوزی گزارش می‌کند که خواجه نظام‌الملک سالانه بیش از ۲۰۰ هزار دینار نقدی و ۵۰۰ کرور را به صورت غیرنقدی از اموال شخصی خویش به امور مربوط به نظامیه‌ها اختصاص می‌داد. (سبط ابن جوزی، ۱۴۳۴: ۱۹/ ۴۳۶-۴۳۷). در نتیجه ایفای چنین نقشی بود که نقیب طاهر ابو عبدالله اقساسی مدح و ثنای شعرش را با تجلیل از شخص خواجه و جایگاه والای نظامیه خطاب به فرزند وی آغاز نمود. وی در مطلع ابیاتش از خواجه و مدرسه نظامیه این‌گونه تجلیل می‌کند: «یا ابن

نظام‌الملک یا ابن‌الذی أنشأ من ماله/ مدرسته طالعها سعد» (ابن‌فوطی، ۱۳۸۱: ۷۶). «ای فرزند خواجه، ای فرزند کسی که از اموالش مدارس را بنیان نهاد که طالعش سعد و بابرکت بود.» بدیهی است که بخشی از صرف اموال برای تأسیس مدارس توسط خواجه که نقیب طاهر ابو‌عبدالله اقساسی به آن اشاره می‌کند صرف خرید زمین برای بنای مدارس نظامیه‌ها در آنها بود. اقدام به خرید زمین برای ساخت مدارس نظامیه یکی از اقدامات خواجه در راستای تأمین هزینه‌های این مدارس به صورت مستقیم بود. به عنوان مثال خرید زمین و نظارت بر امور ساخت و معماری نظامیه بغداد با دستور خواجه به ابوسعید [ابوسعید] بن احمد بن محمد نیشابوری صوفی سپرده شد. او زمین و بقعه‌ای را در قسمت ساحلی بغداد خریداری و مدرسه نظامیه بغداد را در آن بنا نمود. (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۷۰-۲۷۱)

در نسخه خطی مجمع‌التواریخ حافظ ابرو ذیل حوادث سال ۴۵۷ ق و ساخت نظامیه بغداد آمده «آنخانها که آل‌بویه از موسس خادم ایشان عصب کرده بودند، نظام‌الملک بگرفت و بعضی بخريد و در آنجا بنیاد نظامیه بنهاد.» (حافظ ابرو، کتابخانه مجلس، بی‌تا: ۲۷۶) ابن‌جوزی (۱۴۱۲: ۹۱/۱۶) و طرطوشی (۱۴۱۵: ۳۵۷-۳۵۹) هم از نقش آفرینی خواجه در خرید زمین و صرف هزینه‌های زیاد برای این کار توسط خواجه نظام‌الملک جهت توسعه فضای مدرسه نظامیه از طریق تخریب قسمت‌های شرقی بغداد سخن به میان می‌آورند. در انجام این کار البته رضایت برخی از صاحبان زمین‌های جلب نگردید که این امر شائبه غصبی بودن فضای جدید افزوده شده به مدارس نظامیه را ایجاد کرد. این شائبه تا آنجا قوت گرفت که باعث پرهیز ابواسحاق شیرازی از تدریس در مدرسه شد. بعدها هم که مسند تدریس را پذیرفت در اوقات نماز از مدرسه خارج می‌شد و در مساجد یا اماکن دیگر نماز می‌خواند (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۱۲/۱۰۲-۱۰۳).

در بروز چنین شائبه‌ای البته عملکرد خواجه بی‌تأثیر نبود. زیرا بکارگیری زمینه‌های مصادره‌ای بخشی از سازوکار خواجه نظام‌الملک برای تأمین زمین‌های مدارس نظامیه مخصوصاً در بغداد بود. به عنوان مثال زرکلی گزارش می‌کند که خواجه بخشی از زمین نظامیه بغداد را از خانه مسکونی بهاء‌الدوله دیلمی که پیش از وزارت خواجه مصادره شده بود تأمین کرد (زرکلی، ۱۹۸۹: ۴، ۵۴). پیش‌تر نیز از حافظ ابرو گزارش شد که خواجه بخش از زمین‌ها و «آنخانها که آل‌بویه که از موسس خادم ایشان عصب کرده بودند بگرفت و در آنجا بنیاد نظامیه‌ها بنهاد» (حافظ ابرو، کتابخانه مجلس، بی‌تا: ۲۷۶)

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۲۳

در مورد مسأله خرید زمین برای نظامیه‌ها آنچه که باید مورد توجه قرار گیرد آن است که خرید این زمین‌ها از سوی خواجه را نباید تنها به خرید زمین برای تدارک فضای آموزشی مدارس نظامیه‌ها محدود دانست. اقدام خواجه برای خرید زمین برای نظامیه‌ها دایره و کارکردی گسترده‌تر داشت. این کارکرد خرید زمین و املاک مستغلات در اشکال مختلف با هدف تأمین منابع مالی نظامیه‌ها توسط خواجه و نزدیکان وی تحت تاثیر سیاست و علاقمندی خواجه به توسعه مدارس نظامیه است. در راستای این سیاست و عملکرد بود که املاک و مستغلات متعدد به صورت مزارع، باغات، حمام‌ها، خانه‌ها، دکان‌ها و حتی بازارها با هدف تأمین منابع مالی نظامیه‌ها ساخته و یا خریداری می‌شد و به عنوان موقوفات در اختیار مدارس نظامیه در مناطق مختلف قرار می‌گرفت.

به عنوان مثال ابوسعید [ابوسعبد] بن احمد بن محمد نیشابوری صوفی که به دستور خواجه ماموریت خرید زمین و نظارت بر امور ساخت و معماری نظامیه بغداد به او سپرده شد با دستور شخص خواجه از باقیمانده پول ۶۰۰ هزار دیناری که از تاسیس بنای نظامیه بغداد مانده، حمام‌ها، بازارها، املاک، مغازه‌ها و کاروان‌سراهایی خریداری نموده و وقف بر مدرسه نماید؛ تا درآمدها آن صرف هزینه‌های نظامیه گردد. (طرطوشی، ۴۱۵: ۳۵۷-۳۶۰) علاوه بر این در گزارش نزهه‌القلوب از اموال و موقوفات نظامیه بغداد از وجود «بازار نظامیه» و مغازه نانوائی متعلق به این نظامیه سخن به میان آمده است. (مستوفی، ۱۳۶۲: ۳۵) هندوشاه نخجوانی (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۶۹-۲۷۰) و خواندمیر (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۶۰) هم گزارش می‌دهند که خواجه بر بنای مدارس با وقف‌نامه‌های خاصی که تا روزگار آنان هنوز دایر است و «ابواب البر» آن «مضبوط و مامول است» همت ویژه داشته است.

علاوه بر این مافروخی در خصوص موقوفات نظامیه اصفهان گزارش می‌کند که «خرج بی‌پایان بی‌حد بر آن صرف، و ضیاع بی‌شمار بی‌عد بر آن وقف، چنان‌که هر سال مبلغ ده هزار دینار محصول و مستغلات و موقوفات بود» (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۷۹-۲۲۴) بر این اساس خواجه نظام‌الملک از محل موقوفات مدارس نظامیه به عمارت و ترمیم ساختمان خود مدارس و پرداخت حقوق علما و طلاب مخصوصاً اصحاب شافعی و مدرسین این شاخه از مذهب فقهی-کلامی، قاریان قرآن، واعظان، مدرسین نحو (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶، ۳۰۴) و دیگر هزینه‌های آن نظیر ترمیم بناها و تاسیسات مرتبط به نظامیه‌ها و کتاب‌خانه‌های آن همت می‌ورزید (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۷۹-۱۸۱؛ معروف، ۱۳۹۳: ۱۲-۱۳).

در خصوص موقوفات مدارس نظامیه باید عنوان کرد که معمولاً موقوفات و اموال مدرسه در دفاتری ثبت و ضبط و برای دخل و خرج آن شرایط ویژه‌ای تدوین می‌شد. در راستای همین اقدام بود که تنظیم وقفنامه نظامیه و ثبت و ضبط آن در روز دوشنبه ۲۶ جمادی‌الآخر ۴۶۲ق، عده‌ای از بزرگان حکومتی و اعیان شهر اصفهان چون ابوالقاسم فرزند فخرالدوله وزیر، رؤسای مذهب شافعی و حنفی موسوم به نقیبین، قاضی‌القضاة، و تنی چند از دیگر معتمدین به عنوان شاهد برای شنیدن صورت وقفنامه نظامیه در مجلسی فراخوانده شدند. در این مجلس رسمی صورت وقفنامه، مشتمل بر کتاب‌های وقفی، ضیاع، املاک و بازارهای کنار مدرسه و شروطی تعیین شده‌ای که خواجه، فرزندان و متولیان وقفنامه را ملزم به رعایت و پاسداری از آن نموده بود، قرائت شد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/۱۱۷)

علاوه بر تأمین هزینه‌های خرید زمین برای ساخت بنا و تخصیص موقوفات به این مدارس با هدف تأمین منابع مالی آنها، تخصیص حقوق و تأمین معاش عوامل متعدد انسانی نظامیه‌ها مانند فقه‌ها، مدرسان، طلاب، مسئله‌گو، کاتب و سایر عوامل انسانی نظامیه‌ها از دیگر اقدامات خواجه نظام‌الملک برای تأمین هزینه‌های نظامیه‌ها بود. در محاسن اصفهان که در دوره ریاست فخرالملک بن نظام‌الملک بر اصفهان تالیف شده ضمن شرح آبادانی و تاسیس نهادهای آموزشی و مذهبی دوره ملکشاهی، به بذل و بخشش و حقوق و مستمری‌های این دوره به عوامل انسانی نظامیه‌ها اینگونه اشاره شده که:

هفت عالیہ نظامی، از روی سماحت و جوان‌مردی، و سر سخاوت و مردی و مردمی، نامی مضاف با آن الطاف و اصناف ایادی انعام و اجرای تسویغات و ادرار و انظار قدیم از هر کریم بر هر رحیم، ارزانی فرمود، و کلی تکلیفات و گران‌باری را از ایشان برداشت ... چنانکه هیچ صاحب فضیلتی یا طالب علمی، و خداوند وسیلتی و قادر بر نظمی، و مساله‌گویی یا نکته‌جویی، یا فصیح سخنی بر صدر انجمنی در هر فنی، و هیچ کاتب کلمه‌ای یا محبره‌داری از اینها نماند، الا در بحر نعمت او، غرق راحت بماند، و جهت - هر یکی علی‌التفضیل، فضلاً عن التفضیل - بر سبیل تسبیل، حصه‌ای مجدود، و مزرعه‌ای معمور، و مرسومی مرسوم، و رزقی معلوم، به اقطاع و ملکیت، و ادرار و معیشت، علی‌اختلاف الالقب - بر ایشان مقرر و مجری فرمود. (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۷۹-۱۸۲).

در چهارچوب همین نگرش خواجه نظام‌الملک بود که سبکی اذعان می‌کند خواجه نخستین و پیش‌گام‌ترین فردی است که در اختصاص حقوق و مستمری نظام‌مند دولتی به

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۲۵

دانش‌پژوهان و اهل علم اهتمام ویژه‌ای داشته و تا پیش از او این سنت بی‌سابقه بوده است. او برای اثبات این ادعا تصریحاتی از امام ابوالمعالی جوینی در تجلیل از برخی ویژگی‌های خواجه با عنوان «خادم اصحاب قلم» بیان می‌دارد. (سبکی، ۱۴۱۳: ۴/ ۳۰۹-۳۱۴) اقدامات خواجه در جهت تأمین معیشت علما ناشی از این اعتقاد وی به وظایف ذاتی حکومت تلقی کردن این اقدام بود. (نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۷۹-۸۰) علاوه بر این مکاتبه غزالی با فخرالملک که در آن بر شدت احترام خواجه نظام‌الملک و اهتمام وی به بذل و بخشش‌های مالی به اهل علم اشاره شده (غزالی، ۱۳۳۳: ۳۰) نیز از دیگر نشانه‌های اثبات مدعای پرداخت حقوق و تأمین هزینه‌های معاش فقه‌ها، مدرسان و طلاب مدارس نظامیه از یک سو و نقش خواجه در تأمین این هزینه‌ها از سوی دیگر است.

برپایه همین اعتقاد خواجه به حرمت علما بود که سبکی (سبکی، ۱۴۱۳: ۴/ ۲۵۱) و یاقوت حموی (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۲/ ۱۰۴-۱۰۵) تصریح می‌کنند که خواجه نسبت به ابوالمحاسن - مشهور به امام شافعی دوم - «کثیرالتعظیم» بود. علاوه بر این بنا بر گزارش ابن اسفندیار (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۳۰) و مقدسی (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲، ۵۲۷) تأسیس مدرسه نظامیه آمل و واگذاری اداره این مدرسه و کرسی استادی آن به فخرالاسلام رویانی در چهارچوب همین نگرش خواجه در لزوم احترام به علما صورت گرفته است. به همین منظور خواجه نظام‌الملک علاوه بر ایجاد سازوکار و تشکیلات اداری منظمی برای اداره مدارس نظامیه، در اوقات فراغت خویش شخصاً به مدارس و اقامتگاه‌های آن و خانقاه‌های احداثی سرکشی و با علما و عرفا در موارد مختلف از جمله نیازمندی‌های آنان مذاکره می‌نمود. (صدیق اعلم، ۱۳۴۹: ۱۴۹؛ موید ثابتی، ۲۵۳۵: ۲۲۶-۲۲۸)

اعتقاد خواجه نظام‌الملک بر لزوم حرمت به علما موجب می‌شد تا وی هیچ تمایزی در رسیدگی به امور معیشتی علما و طلاب بر اساس کوچک یا بزرگ بودن مدارس و شهرهای آنان قائل نشود و در این زمینه مدرسان مدارس نظامیه حتی در شهرهای کوچک و گمنام مانند ظاخر گنجه نیز بی‌نصیب نماندند و فقه‌های شافعی این مدرسه از مقرری معیشتی برخوردار شدند. (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۸۴-۶۸۵) افزون بر این خواجه در رسیدگی به مسائل مالی و معیشتی علما به بزرگ و کوچک بودن نام آن عالم نیز توجهی نداشت و هر فردی از علمای مدارس نظامیه را هرچند چندان نامی و مشهور هم نبود، مورد رسیدگی و برخورداری مالی قرار می‌داد. (محمد رضا محبوبه، ۱۴۱۹: ۳۵۴).

همانگونه که پیش‌تر به نقل از طرطوشی به آن اشاره شده میزان کمی و کیفی برخورداری علمای مدارس نظامیه از حقوق و سایر مزایای معیشتی که خواجه نظام‌الملک در تأمین آنها نقش اساسی داشته به گونه‌ای بوده که گروه‌های مختلف علما و فقرا و زهاد، بیشتر و افزون بر نفقه و ارزاق روزمره از آن برخوردار می‌شدند و این برخورداری به اندازه‌ای بود که به تعبیر طرطوشی «سابغه علیه» بوده است (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۸).

حمایت‌های مادی خواجه نظام‌الملک از اصحاب نظامیه‌ها تنها به پرداخت حقوق و تأمین معیشت آنان محدود نماند. در راستای همین حمایت‌های مالی بود که اعطای خلعت و لباس‌های مخصوص و اعطای مرکب‌های سواری از سوی خواجه به استادان نظامیه صورت می‌گرفت. به عنوان مثال ابن‌فوطی (ابن‌فوطی، ۱۳۸۱: ۱-۲) و ابن‌کثیر (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۱۳، ۱۵۸) گزارش‌هایی از بخشیده شدن خلعت و مرکب به ابن‌جیر ابوبکر بن محمد بن یحیی ارائه داده‌اند. همچنین به منظور انجام حمایت‌های مادی از این دست بود که صله تعارفی خواجه نظام‌الملک در مجلس وعظ ابوسعید بن ابی‌عمامه (م ۵۰۶ق) واعظ حنبلی در جامع مهدی بغداد که با حضور اربابان حکومت و شخص خلیفه برگزار شد به وی اعطا گردید. (حنبلی، ۱۴۰۶: ۶/۲۳-۲۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۵۳: ۷۰-۷۱)

در کنار موارد مورد اشاره، اختصاصات مالی که خواجه در اختیار امام ابوحنیفه عثمان بن علی بویابادی نیشابوری (م ۴۸۴ق) گذاشته میزان کمی برخورداری‌های مالی علمای نظامیه از سوی خواجه را نمایان می‌سازد. در این خصوص ابن‌فندق گزارش می‌کند که:

[بویابادی] مردی زاهد و عالم و ورع بود، از شاگردان امام عالم سعیدعلی بن ابی‌الطیب و صاحب تفسیر و تذکیر بود، و در قصبه متوطن بودی و در دیه ششتمد، (در نواحی سبزوار) و او را در دیه ششتمد اولاد و اعقاب است، ... و او را نظام‌الملک ادراری فرموده است و هنوز جاری است، و احفاد او بر رؤس قسمت کنند (ابن‌فندق، ۱۳۶۱: ۲۵۱).

همچنین خواجه در برابر درخواست مالی عمر خیام نیز ۱۰ هزار دینار مقرر برای او تعیین نمود که به تعبیر خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی: «سال به سال بی‌تبعیض و تنقیص ممضی و مجری دارند» (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۱۰).

چنین بذل و بخشش‌هایی از سوی خواجه نظام‌الملک به نقل از بنداری با استفاده از جایگاه مدارس و اختصاص اوقاف و مقرر درخور برای هر یک از علما محقق می‌شد. بنداری در ادامه در تمثیلی در خصوص عملکرد خواجه در این زمینه عنوان می‌کند:

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۲۷

«حوادث روزگار او محسوس نبود. اهل دین و دانش در چراگاههای بخشش او می‌چریدند.» (بنداری، ۲۵۳۶: ۶۴-۶۸؛ صدرالدین حسینی، ۱۳۲۶: ۵۸) این نگرش خواجه نسبت به علما تا پایان حیات او تداوم داشت چنین مدعائی را می‌توان در این نقل از ابن جوزی اثبات کرد که «اما اهل العلم و الفقراء فقدوا العیش بعده بانقطاع الارزاق» مرگ خواجه را انقطاع عیش و خوشی و فزونی ارزاق برای اهل علم و فقرا تعبیر نمودند. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/۳۰۷-۳۰۶)

حمایت‌های مالی خواجه در راستای تکریم علمای مدارس نظامیه به گونه‌ای بود که برخی امامان شافعی مرتبط با نظامیه و تحت حمایت دولت نظامیه در این دوره، شخصاً از توانمندی مالی بالایی برخوردار شدند. به عنوان مثال ابن جوزی در مورد همین برخوردار ابوطاهر عبدالرحمن بن احمد علك اصفهانی (م ۴۸۴ق) عنوان می‌کند که وی در مدت طولانی استقرار و تدریس در نظامیه بغداد، از چنان توانمندی مالی برخوردار شد که همواره به امرای نظامی مبالغه‌سنگینی که در برخی موارد تا ۵۰ هزار دینار بود قرض می‌داد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶/۲۹۵-۲۹۶). ابن‌نجار هم در گزارش از ابوالقاسم عمر بن عبدالله بن ابی‌سعادات نقل می‌کند که تغییر مذهب وی از حنبلی به شافعی زمینه‌ساز استخدام وی به عنوان مدرس و کتابدار نظامیه و برخورداری وی از مواهب و تمکن مالی و خوش لباس گردید (ابن‌نجار، ۱۴۱۷: ۲۰/۵۷).

هندوشاه نیز در تجارب‌السلف در خصوص افزودن مستمری ابوزکریا خطیب تبریزی توسط خواجه نظام‌الملک به نکته‌ای اشاره می‌کند که نشان‌دهنده میزان توجه و دقت خواجه در برآورده نمودن نیازمندی‌های مالی نیروی انسانی مدارس نظامیه است. در این خصوص هندوشاه از دفتر حساب‌های مالی نظامیه و اینکه خواجه در بامداد آن دفتر را خواست و برات آن را رسماً صادر کرده، سخن به میان آورده و عنوان می‌کند که خواجه علاوه بر آن سفارش ابوزکریا را به برخی از بزرگان کشوری نظیر صاحب موصّل نیز نمود که حواسشان به مخارج زندگی ابوزکریا باشد. (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۷۰)

در نتیجه چنین حمایت‌هایی از نظامیه‌ها و علمای آن توسط خواجه بود که برخی از علمای نظامیه در این دوره در زمره مالکین و زمین‌داران شدند. آنان علاوه بر اینکه به عنوان متولی یا ناظر بر اوقاف بودند، از طریق خرید و یا مرحمتی خواجه نظام‌الملک و حتی شخص سلطان (لمبتون، ۱۳۹۹: ۵۰)، زمین‌هایی را مالک می‌شدند. به عنوان مثال سبکی (سبکی، ۱۴۱۳: ۵/۱۶۵-۱۷۷)، فارسی (فارسی، ۱۴۰۳: ۵۰۷-۵۰۸) و ناجی معرف (ناجی

معروف، ۱۳۹۳: ۴۲-۴۳) از برخوردار شدن امام‌الحرمین جوینی استاد بزرگ شعبه نظامیه نیشابور، از موقوفاتی چشمگیر در کنار سایر مناصب این مدرسه که خواجه نظام‌الملک در اختیار او قرار داد سخن به میان می‌آورند. غزالی هم زمانی که کرسی تدریس نظامیه نیشابور را رد کرد در نامه‌ای به احمد بن نظام‌الملک به داشتن مقداری زمین کشاورزی در زادگاهش توس که محصول آن کفاف معیشت او و خانواده‌اش را می‌دهد اذعان می‌نماید (غزالی، ۱۳۳۳: ۴۵؛ لمبتون، ۱۳۹۹: ۳۳۸). با توجه به فقر پدر غزالی و تمام شدن اندک امانت نقدی که برای امورات دو فرزندش احمد و محمد به یکی از دوستانش سپرده بود و نیز سوانح روزگار غزالی و زمان و زمینه‌های ورودشان به مدرسه، به نظر می‌رسد این زمین در زمان خواجه به او عطا شده باشد (ابن خلکان، ۱۳۹۸: ۴/۲۱۶).

اما خواجه نظام‌الملک علاوه بر نقش آفرینی مستقیم در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه به صورت غیر مستقیم هم در تحقق این مهم نقش داشت. این نقش آفرینی متأثر از جایگاه خواجه نظام‌الملک در ساختار سیاسی و دیوانی حکومت سلجوقیان از یک سو و ویژگی‌های و توانمندی فردی وی در برقرار مناسبات شخصی با رجال سیاسی، امرای نظامی، رجال خاندانی و بزرگان و فعالان اقتصادی از سوی دیگر بود. در مورد اخیر طرطوشی گزارش می‌کند که خواجه نظام‌الملک طی مکاتباتی با از برخی نمایندگان خود از آنان درخواست می‌کرد تا از برخی از بزرگان برای تأمین مالی خرید زمین برای احداث مدارس استمداد جویند. (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۹) همچنین هندوشاه گزارشی از درخواست خواجه از برخی بزرگان برای استفاده از مناسبات خود با رجال جهت گرفتن کمک‌های مالی از آنان برای تأمین هزینه‌های نظامیه‌ها ارائه می‌دهد. (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۷۰) علاوه بر این ابن عدیم گزارش می‌کند که شخصی به نام عبدالله بن حسنویه ساوجی از اهالی ساوه که ارادت ویژه‌ای به خواجه داشته، بازار کاملی را در ساوه در اختیار وزیر سلجوقی قرار داد. درآمد این بازار در مدت کوتاهی مشتمل بر ۸۰ هزار دینار سُرخ برآورد شده که خواجه نظام‌الملک با مشورت و گرایش ساوجی به علما و فقرا و دیگر افراد مورد نظر می‌بخشید (ابن عدیم، ۱۴۰۸: ۵/۲۴۸۹).

همچنین برخی از خاندان‌های متنفذ عصر سلجوقی و به ویژه آنهایی که با خاندان نظام‌الملک دارای همسویی فکری، سیاسی و یا خویشاوندی بودند، در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه نقش داشته‌اند. از جمله آنان می‌توان به خاندان ابن جهیر (ر.ک. به: هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۵۶-۲۵۸؛ بنداری، ۲۵۳۶: ۴۳؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۳/۳۱۱)، خاندان کمال‌الدین ابورضا

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۲۹

فضل‌الله بن محمد (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۰) و خاندان شرف‌الملک ابوسعید مستوفی (بنداری، ۲۵۳۶: ۳۸-۳۹) اشاره کرد.

با این وجود اما جایگاه خواجه نظام‌الملک در ساختار سیاسی و دیوانی حکومت سلجوقیان نقش مهمتری در تأمین غیر مستقیم منابع مالی برای مدارس نظامیه از سوی او ایفا می‌کرد. یکی از راه‌های غیر مستقیم تأمین منابع مالی نظامیه توسط خواجه نظام‌الملک استفاده از خزانه دولتی با توجه جایگاه دیوانی و سیاسی وی در دستگاه حکومت سلجوقی بود. در این خصوص طرطوشی گزارش می‌کند که خواجه نظام‌الملک از بیت‌المال سالانه ۶۰۰ هزار دینار برای مدارس نظامیه اختصاص می‌داد. این رقم به حدی سنگین بود که با آن می‌توانستند لشکر مجهزی را با همه لجستیک لازم، برای فتح قسطنطنیه آماده و گسیل دارند. (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۵۸-۳۵۹)

متقاعد کردن آل‌ارسلان به در اختیار قرار دادن عشر خاصه سلطانی جهت ساخت و اداره امور مدارس از دیگر عملکرد خواجه در راستای تأمین منابع مالی نظامیه‌ها از خزانه دولتی بود. در دوره پادشاهی آل‌ارسلان و در نخستین سال‌های وزارت خواجه نظام‌الملک، آل‌ارسلان در بدو ورود خود به نیشابور عده‌ای از علما را دم در مسجدی دیده و از خواجه پرسید این افراد از چه صنفی هستند؟! خواجه هم در پاسخ ضمن تجلیل از علما و فقها، موقعیت را غنیمت شمرد و تقاضای تأسیس مدرسه‌ای را در نیشابور و پیشنهاد تأسیس مدرسی را در همه شهرها، با تعیین مقرری آبرومند برای تربیت و فعالیت هدفمند آنان از سلطان سلجوقی درخواست نمود. سلطان هم موافقت نمود و دستور داد عشر اموال یا همان خاصه سلطانی را به وزیر اختصاص داده تا او نیز آن را در تأسیس مدارس و هزینه‌های آن صرف نماید. (قزوینی، ۱۹۹۸: ۴۱۲)

اما نقش‌آفرینی غیر مستقیم خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی نظامیه به معنی کم اهمیت بودن نقش مستقیم وی در تأمین منابع مالی نظامیه‌ها نیست. این نقش‌آفرینی هم‌گونه پیش‌تر به آن اشاره شده ناشی از عملکرد خواجه در تأمین منابع مالی نظامیه‌ها از ثروت شخصی بود. در این میان اما این پرسش مطرح می‌شود که خواجه نظام‌الملک از چه قدرت و تمکن مالی برخوردار بود که می‌توانست با اتکا به آن چنین عملکردی را از خود در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه بروز دهد. بررسی این قدرت و تمکن مالی خواجه نظام‌الملک مسأله‌ای است که در ادامه مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴. منابع درآمدی خواجه نظام الملک

نقش آفرینی مستقیم خواجه نظام الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه بواسطه برخورداری از قدرت و تمکن مالی ناشی از منابع درآمدی شخصی وی بود. این منابع درآمد شخصی به صورت عمده از دو محل خدمات دیوانی و دولتی و هدایا حاصل می شد. خواجه نظام الملک به جهت خدماتی که به دو پادشاه سلجوقی ارائه می داد همواره از آنها منابع مالی مختلفی دریافت می کرد. چنانکه آلپ ارسلان طی فرمانی پس از مرور خدمات خواجه، پنجاه هزار دینار بر اقطاعش افزود تا صرف معاش و هزینه های زیردستان خویش بنماید. (مؤید ثابتی، ۱۳۴۶: ۲۲-۲۳) ملکشاه نیز در بدو پادشاهی، علاوه بر توزیع چند صد هزار دینار بین سپاهیان و کنترل آنان با کمک خواجه و بذل مال، بیش از اقطاع پیشینی که در اختیار خواجه بوده چندین اقطاع از جمله توس و توابع آن را در تیول رسمی خواجه قرار داد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۳/۵۲-۵۵) و علاوه بر این خلعت هایی گرانبها و بیست هزار دینار نقد بابت کنترل شرایط ملتهب ابتدایی به خواجه بخشید. (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۰۶/۱۲)

از لابه لای یکی از نامه هایی که بین خواجه نظام الملک و ملکشاه رد و بدل شد، مشخص می شود که خواجه در ازای خدمات دیوانی، حق القلم و حقوق رسمی ماهانه دریافت می نمود. علاوه بر این ملکشاه دستور می دهد تا خواجه نظام الملک سالی دو بار و هر بار مبلغ یک میلیون دینار را اضافه بر هزینه های زیر دستان و غلامان از خاصه دریافت کند و به مصلحت خویش هزینه نماید (مؤید ثابتی، ۱۳۴۶: ۲۱-۲۲). بدین ترتیب می توان گفت که دست خواجه از محل این درآمدها نیز باز بود.

از طرفی گرچه بنابر نظر برخی پژوهشگران نخستین کسی که در زمان سلجوقیان لقب اتابک را گرفته امیر قطب الدین کول ساری بود؛ (لمبتون، ۱۳۹۹: ۲۵۰-۲۵۱) اما خواجه هم از طرف ملکشاه در بدو تصاحب تاج و تخت سلجوقی تحت این مقام و لقب، خلعت وزارت یافته بود (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰/۸۰؛ لمبتون، ۱۳۹۹: ۲۵۱). به نظر می رسد این گونه اعتبارات مادی و معنوی نیز زمینه هایی در برخورداری و میزان اختیارات خواجه را در خصوص اختصاصات مالی نظامیه بالا می برد.

علاوه بر این درآمد، بخشی از درآمد سرشاری که حکومت سلجوقی به اشکال مختلف از آن برخوردار بود و اختیار آن نیز در دست خواجه نظام الملک و ساختار دیوانی زیردست او بود صرف تأمین هزینه های مراکز آموزشی و در راس آن نظامیه ها می شده است (در

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۳۱

خصوص وضعیت درآمدی این دوره ر.ک.به: صدرالدین حسینی، ۱۳۸۰: ۹۹ و ۴۶؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۷-۴۸؛ معزی، ۱۳۱۸: ۲۲۲؛ باسورث، ۱۳۹۵: ۵، ۸۸). برخورداری از چنین امکانی از یک سو ناشی از اختیارات ویژه خواجه نظام‌الملک بر منابع مالی حکومت سلجوقی به واسطه جایگاه دیوانی‌اش و از سوی دیگر به واسطه توانائی و تسلط وی بر امور مالی بود.

شاهد چنین مدعائی را می‌توان در گزارشات تجارب السلف که دال بر تسلط مالی خواجه در ایام وزارت طولانیش و بازبودن دستش در خزانه حکومت مشاهده کرد. (هندوشاه، ۱۳۵۷: ۲۶۷) در همین خصوص یافعی در قیاسی حدود اختیارات خواجه، ملک‌شاه و خلیفه عباسی را در دوره دولت نظامیه و در فرازهایی، به ترتیب این‌گونه بیان می‌کند: «فصار الامر كله للنظام، و ليس للسلطان الا التخت و الصيد... و ليس للخليفه فيها سوى الاسم» (یافعی، ۱۴۱۷: ۳/۱۰۳-۱۰۷). یعنی تدبیر امور به طور کلی در دست خواجه بوده و سلطان جز بقا تخت سلطنت و شکار دل‌مشغولی نداشته و از خلیفه هم جز اسمی باقی نمانده بود. بدین ترتیب بایستی گفت خواجه با این حد از قدرت و اختیارات، نوعی خاص از وزیرشاهی را در این دوره از تاریخ ایران دوره سلجوقی نمایندگی می‌کرد که ضمن برخورداری از منابع مالی ناشی از ارائه خدمات دولتی و دیوانی، بواسطه اختیارات ویژه در دستگاه حکومت سلجوقی و برخورداری از توانائی‌های فردی در امور مالی از منابع و خزانه دولتی برای مدارس نظامیه تأمین منابع مالی کند.

اما علاوه بر کسب درآمد از محل خدمات دیوانی و دولتی، دریافت هدایا از افراد مختلف حقیقی و حقوقی منبع دیگر خواجه نظام‌الملک در برخورداری از قدرت و تمکن مالی بود. به عنوان مثال در تاریخ الفی گزارشی از اعطای پانصد دینار و هدایای دیگر توسط عمیدالملک کُندری به خواجه نظام‌الملک در ابتدای کار سلطنت آلپ‌ارسلان وجود دارد. کندری این هدایا را هنگام ملاقات با خواجه و آلپ‌ارسلان در ری به خواجه بخشیده بود (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۴/۲۳۴۵). علاوه بر این مناسبات خوب خواجه با دستگاه خلافت، علاوه بر افزودن اعتبارات دیوانی و نفوذ معنوی خواجه، بر اعتبارات مالی و اقتصادی در نزد خلیفه و دستگاه خلافت عباسی می‌افزود. این مسأله موجب شد تا سه چهار پارچه ده از زمین‌ها و مستغلات دارالخلافه به عنوان اقطاع در اختیار خواجه قرار گیرد. (ر.ک.به: ابن خلکان، ۱۳۹۸: ۲/۱۲۸-۱۳۰؛ عقیلی، ۱۳۶۴: ۲۰۷؛ کسایی، ۱۳۶۳: ۷۲).

پیش‌تر نیز اشاره شد که شخصی به نام عبدالله بن حسنویه ساوجی از اهالی ساوه که ارادت ویژه‌ای به خواجه داشته، بازار کاملی را در ساوه در اختیار وزیر سلجوقی قرار داد.

درآمد این بازار در مدت کوتاهی مشتمل بر ۸۰ هزار دینار سُرخ برآورد شده که خواجه نظام‌الملک با مشورت و گرایش ساوجی به علما و فقرا و دیگر افراد مورد نظر می‌بخشید. (ابن عدیم، ۱۴۰۸: ۲۴۸۹/۵)

بر این اساس چنین می‌توان نتیجه گرفت که نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین مستقیم منابع مالی نظامیه از برخورداری وی از چنین تمکن مالی ناشی می‌شد. هرچند که جایگاه ویژه خواجه نظام‌الملک در مقام وزارت خاندان سلجوقی و طول مدت آن و نیز اعتباری که وی در دستگاه خلافت از آن برخوردار بود در تأمین غیرمستقیم منابع مالی مورد نیاز نظامیه‌ها نیز نقش و عملکرد ویژه ای ایفا کرده است.

۵. نتیجه‌گیری

در بررسی مسائل مختلف مدارس نظامیه آنچه که توسط پژوهشگران تاریخ کم‌تر مورد توجه قرار گرفت ابعاد مختلف اقتصادی این مدارس از جمله نقش خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی آن است. در فرایند بررسی نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع مالی نظامیه‌ها آنچه که پیش از همه باید مورد توجه قرار گیرد هزینه‌های مختلف مدارس نظامیه است تا در سایه این بررسی بتوان نقش و عملکرد خواجه در تأمین منابع مالی برای این هزینه‌ها را بازنمایی کرد.

مدارس نظامیه از مرحله ساخت و تأسیس تا مرحله تعلیم و تربیت دارای هزینه‌های متکثر و سنگین بود که تأمین این هزینه‌ها در ابعاد مختلف آن نیازمند نقش آفرینی و عملکرد ویژه خواجه نظام‌الملک بود. جهت ساخت مدارس نظامیه ملزوماتی لازم بود که از جمله آنها خرید زمین برای احداث بنای مدارس در آنها بود. در کنار هزینه‌های خرید زمین، احداث بنای مدارس نظامیه و ملحقات آن که شامل ساختمان مدرسه، کتابخانه، مسجد، مخازن سوخت و روشنایی، حمام‌ها، کاروانسراها، غرفه‌های و مسکن مخصوص اقامت فقها، مدرسان، موزنان و طلاب، بازارها جزئی، دکان‌ها و مکتب‌خانه کودکان بود که هزینه‌های دیگری در زمینه ساخت مدارس نظامیه ایجاد می‌کرد. مدارس نظامیه علاوه بر هزینه‌های مختلف ساخت و تأسیس دارای هزینه‌ها نگهداری نیز بود. عمده این هزینه‌های نگهداری در زمان حوادث غیر مترقبه طبیعی و انسانی مانند سیل و آتش‌سوزی اتفاق می‌افتاد.

نقش و عملکرد خواجه نظام الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۳۳

هزینه‌های ساخت مدارس نظامیه در شرایطی افزایش می‌یافت که سیاست خواجه نظام الملک در تأسیس این مدارس رشد کمی و افزایش تعداد این مدارس در نواحی مختلف قلمرو سلجوقی بود. خواجه نظام الملک در تأسیس مدارس و اختصاص منابع مالی به آنها علاوه بر شهرهای بزرگ مانند بغداد، بصره، اصفهان، هرات، نیشابور، مرو، بلخ، ری، در شهرهای متوسطی مانند آمل در طبرستان، هرات، موصل و طوس و شهرهای کوچک و دور دستی چون زاخر در گنجه و خرگرد خواف نیز مدارس نظامیه تأسیس کرد.

در کنار هزینه‌های ساخت و تأسیس و نگهداری، مدارس نظامیه دارای هزینه‌های عوامل انسانی نیز بود. پرداخت حقوق و تأمین معاش طلاب، فقه‌ها و مدرسان نظامیه‌ها جهت تداوم حیات علمی آنها و همچنین پرداخت حقوق و تأمین معاش سایر عوامل انسانی نظامیه‌ها مانند واعظان مسئله‌گوها، کاتبان و غلامان نظامیه‌ها از دیگر هزینه‌های نظامیه‌ها بود که خواجه نظام الملک را ناچار به نقش آفرینی برای تأمین منابع مالی لازم برای این هزینه‌ها می‌کرد.

در چنین شرایط و با توجه به این هزینه‌ها بود که خواجه نظام الملک به عنوان موسس مدارس نظامیه ناچار به تأمین منابع مالی نظامیه‌ها در تمام جنبه‌ها بود. برای تحقق این مهم خواجه ناچار بود در بسیاری از موارد به صورت مستقیم برای تأمین منابع مالی نظامیه‌ها اقدام کند. نقش آفرینی مستقیم خواجه نظام الملک در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه بواسطه برخورداری از قدرت و تمکن مالی ناشی از منابع درآمدی شخصی وی بود. این منابع درآمد شخصی به صورت عمده از دو محل خدمات دیوانی و دولتی و هدایا حاصل می‌شد.

با تکیه بر چنین منابع درآمدی بود که خواجه نظام الملک به صورت مستقیم در مواردی چون اعطای سالانه مبلغ ۲۰۰ هزار دینار نقد و ۵۰۰ کروار اموال غیر نقدی از اموال شخصی به مدارس نظامیه می‌بخشید. علاوه بر این خرید و مصادره زمین برای تأسی مدارس در این زمین‌ها، وقف مزارع، باغ‌ها، حمام‌ها، دکان‌ها و حتی بازار از اموال شخصی برای مدارس نظامیه، تخصیص حقوق و تأمین معاش عوامل متعدد نظامیه مانند فقه‌ها، مدرسان، طلاب، کاتبان، موزنان، غلامان... و در نهایت اعطای نقدی و غیر نقدی مانند زمین، خلعت، لباس و مرکب به عنوان هدیه به انسانی نظامیه مخصوصاً فقه‌ها و مدرسان از دیگر اقدامان مستقیم خواجه نظام الملک برای تأمین منابع مالی نظامیه‌ها بود.

اما خواجه نظام‌الملک علاوه بر نقش آفرینی مستقیم در تأمین منابع مالی مدارس نظامیه به صورت غیر مستقیم هم در تحقق این مهم نقش داشته است. این نقش آفرینی متأثر از جایگاه خواجه نظام‌الملک در ساختار سیاسی و دیوانی حکومت سلجوقیای از یک سوی و توانمندی فردی خواجه نظام‌الملک در برقرار مناسبات شخصی با رجال سیاسی، امرای نظامی، رجال خاندانی و بزرگان و فعالان اقتصادی از سوی دیگر بود. متقاعد کردن آلب أرسلان به در اختیار قراردادن عشر خاصه سلطانی جهت ساخت و اداره امور مدارس و واگذاری یک بازار کامل در ساوه توسط عبدالله بن حسنویه ساوجی از دوستان خواجه نظام‌الملک جهت استفاده از این بازار و درآمدهای آن برای تأمین معاش علما از جمله عملکردهای غیر مستقیم خواجه برای تأمین منابع مالی برای هزینه‌های نظامیه‌ها بود.

کتاب‌نامه

- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۱). *الکامل*. ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: موسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن اسفندیار، بهاء‌الدین محمد (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: اساطیر.
- ابن فندق بیهقی، ظهیرالدین علی بن زید (۱۳۶۱). *تاریخ بیهقی*. مقدمه محمد قزوینی. تحقیق احمد بهمنیار. تهران: فروغی.
- ابن فوطی، کمال‌الدین عبدالرزاق ابن احمد شیبانی (۱۳۸۱). *الحوادث الجامعه و التجارب النافعه فی المائه السابغه*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن نجار، محب‌الدین ابو عبدالله محمد بن محمود (۱۴۱۷ق). *ذیل تاریخ بغداد أو مدینه السلام*. خطیب بغدادی. تحقیق و تصحیح عبدالقادر مصطفی عطا بیروت: دارالکتب العلمیه.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۹۵). *تاریخ سیاسی و دودمانی ایران ۶۱۴-۳۹۰ هجری/۱۲۱۷-۱۰۰۰ میلادی*. تاریخ ایران کیمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان. گردآورنده جان اندرو بویل. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر، ص ۹-۲۰۰.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۲۵۳۶). *زبده النصره و نخبه العصر*. ترجمه محمدحسین جلیلی کرمانشاهی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- تنوی، احمد؛ قزوینی، آصف‌خان (۱۳۸۲). *تاریخ النبی*. ترجمه غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: علمی و فرهنگی.
- حسینی، صدرالدین ابوالحسن (۱۳۸۰). *زبده التواریخ/ اخبار امراء و پادشاهان سلجوقی*. تصحیح متن عربی محمد نورالدین. ترجمه رمضانعلی روح‌اللهی. تهران: ایل شاهسون بغدادی.

نقش و عملکرد خواجه نظام‌الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۳۵

- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (بی تا). مجمع‌التواریخ. تهران: کتابخانه مجلس شورای ملی، نسخه خطی شماره ثبت ۷۴۶۹۶، شماره قفسه ۷۵۱۳، برگ ۲۷۶ و ۵۳۴.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن هماد الدین (۱۳۵۵/۲۵۳۵). دستورالوزراء. تصحیح سعید نفیسی. تهران: اقبال. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۸). کارنامه اسلام. تهران: سهامی انتشار.
- _____ (۱۳۵۳). فرار از مدرسه. تهران: انجمن آثار ملی.
- صدیق اعلم، عیسی (۱۳۴۹). تاریخ فرهنگ ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- عقیلی، سیف‌الدین حاجی بن نظام (۱۳۶۴). آثارالوزراء. تصحیح و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی. تهران: اطلاعات.
- غزالی، ابوحامد (۱۳۳۳). فضائل الانام من رسائل حجه‌اسلام. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: ابن سینا.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۹۴). تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی. ترجمه نورالله کسائی. تهران: دانشگاه تهران.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). آثارالبلاد و اخبار العباد. ترجمه میرزا جهانگیرخان قاجار. تهران: امیرکبیر.
- کسائی، نورالله (۱۳۶۳). مدارس نظامیه و تاثیرات علمی و اجتماعی آن. تهران: امیرکبیر.
- لمبتون، آن کاترین سوینفورد (۱۳۹۹). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نی.
- مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد (۱۳۸۵). محاسن اصفهان. ترجمه حسین بن محمد آوی. اصفهان: میراث فرهنگی تفریحی شهرداری.
- مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر (۱۳۶۲). نزهة القلوب. تصحیح گای لیسترانج. ویرایش محمد دبیرستانی. تهران: دنیای کتاب.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: شرکت مولفان و مترجمان.
- معزی نیشابوری، امیرالشعراء محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸). دیوان. مقدمه و حواشی عباس اقبال. تهران: اسلامیه.
- مؤید ثابتی، علی (۱۳۴۶). اسناد و نامه‌های تاریخی. تهران: طهوری.
- مؤید ثابتی، علی (۲۵۳۵). تاریخ نیشابور. تهران: انجمن آثار ملی.
- مینوی، مجتبی (۱۳۵۱). نقد حال. تهران: خوارزمی.
- نظام‌الملک، ابو علی حسن طوسی (۱۳۴۷). سیرالملوک/سیاست‌نامه. تصحیح هیوبرت دارک. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۱۳۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۸۷). جامع التواریخ/تاریخ اسماعیلیان. تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.

هندوشاه نخجوانی، محمد (۱۳۵۷). تجارب السلف. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: طهوری.
یاقوت حموی، شهاب الدین (۱۳۸۱). معجم البلدان. ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲ تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.

منابع عربی

ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۵ق/۱۹۶۵م). الکامل. بیروت: دارصادر.
ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۳۹۸ق/۱۹۷۸م). وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان. تحقیق احسان عباس. بیروت: دارصادر.

ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن (۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م). المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم. تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
ابن دبیشی، محمد بن سعید (۱۴۲۷). ذیل تاریخ مدینه السلام. تحقیق و تعلیق بشار عواد معروف. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

ابن عمرانی، محمد بن علی بن محمد (۴۲۱ق/۲۰۰۱م). الانباء فی تاریخ الخلفاء. تحقیق قاسم السامرائی. قاهره: دارالآفاق العربیه.

ابن قاضی شهبه، ابو بکر بن احمد (۴۲۴ق). مناقب الإمام الشافعی و طبقات أصحابه. تحقیق عبدالعزیز فیاض حرفوش. دمشق: دارالبشائر.

ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق/۱۹۸۶م). البدایه و النهایه. بیروت: دارالفکر.
ابن نجار، محب الدین ابو عبدالله محمد بن محمود (۴۱۷ق). ذیل تاریخ بغداد أو مدینه السلام. خطیب بغدادی. تحقیق و تصحیح عبدالقادر مصطفی عطا بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن عدیم، عمر بن احمد (۴۰۸ق/۱۹۹۸م). بغیه الطلب فی تاریخ حلب دوره ۱۲ جلدی. تحقیق سهیل زکار. بیروت: دارالفکر.

الصلابی، علی محمد (۴۲۷ق/۲۰۰۶م). دوله السلاجقه و بروز مشروع لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی. بیروت: دارالمعرفه.

تنوخی، محسن بن علی (۱۳۵۱). الفرج بعد السله. تحقیق سدیدالدین عوفی و حسین بن اسعد دهستانی. تصحیح عبود شالچی. بیروت: دارصادر.

حنبلی دمشقی، ابن عماد شهاب الدین (۴۰۶ق/۱۹۸۶م). شذرات الذهب فی اخبار من ذهب. تحقیق الأرناؤوط. دمشق-بیروت: دار ابن کثیر.

ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۴۰۵ق/۱۹۸۴م). سیر اعلام النبلاء. جلد ۱۹. تحقیق شعیب الأرناؤوط. بیروت: مؤسسه الرساله.

نقش و عملکرد خواجه نظام الملک در تأمین منابع ... (جواد کیا و دیگران) ۱۳۷

- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۱۴۰۶). *الأمصار ذوات الآثار*. بیروت: دارالبشائر.
- رافائیل، بابواسحاق (۱۹۶۰). *احوال نصاری بغداد فی عهد الخلفه العباسیه*. بغداد: مطبعة شفیق.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹). *الأعلام*. بیروت: دارالعلم.
- سبط ابن جوزی، شمس الدین ابی مظفر یوسف (۱۴۳۴ق/۲۰۱۳م). *مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان*. جلد ۱۸ و ۱۹. تحقیق و تعلیق محمد انس حسن و کامل محمد خرّوط. دمشق: مؤسسه الرساله العالمیه.
- سبکی، تاج الدین ابونصر عبدالوهاب (۱۴۱۳ق/۱۹۹۲م). *طبقات الشافعیه الکبری*. تحقیق محمود محمد الطناحی و عبدالفتاح محمد حلو. قاهره: هجر للطباعه و النشر و التوزیع و الاعلان.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (۱۴۱۸). *حسن الحاضره فی أخبار مصر و القاهره*. تصحیح و تحقیق خلیل عمران منصور. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- طرطوشی، محمد بن ولید (۱۴۱۵). *سراج الملوک*. ریاض: دارالغازیه للطباعه و النشر.
- عمادالدین کاتب، محمد بن محمد (۱۳۷۵ق). *خریده القصر و جریده العصر*. تحقیق جمیل سعید. تعلیق محمد بهجه اثری. بغداد: المجمع العلمی العراقی.
- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل (۱۴۰۳ق). *تاریخ نیشابور/المنتخب من السّیاق*. تلخیص ابراهیم بن محمد صزیفینی. گردآورنده محمد کاظم محمودی. قم: جامعه مدرسین و مؤسسه النشر الاسلامی.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۹۹۸). *آثار البلاد و اخبار العباد*. بیروت: دارصادر.
- محمدرضا محبوبه، عبدالهادی (۱۴۱۹). *نظام الملک الحسن بن علی اسحق الطوسی (۴۵۸/۴۰۸ق)*. کبیرالوزراء فی الأمه الاسلامیه. قاهره: دارالمصریه اللبنانیه.
- معروف، ناجی (۱۳۹۳ق/۱۹۷۳م). *علماء النظامیات و مدارس المشرق الاسلامی*. بغداد: مطبعه الارشاد.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۱۸). *المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الآثار*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۲). *المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار*. تصحیح و تحقیق فؤاد ایمن سید. لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
- نظام الحسینی الیزدی، محمد بن محمد (۱۳۲۶ق). *العراضه فی الحکایه السلجوقیه*. قاهره: مطبعه المعارف.
- یافعی، ابی محمد عبدالله بن اسعد (۱۴۱۷ق/۱۹۹۷م). *مرآة الجنان و عبره الیقظان فی معرفه ما یعتبر من الحوادث الزمان*. تعلیق و حواشی خلیل منصور. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- یاقوت حموی، شهاب الدین (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. بیروت: دارصادر.